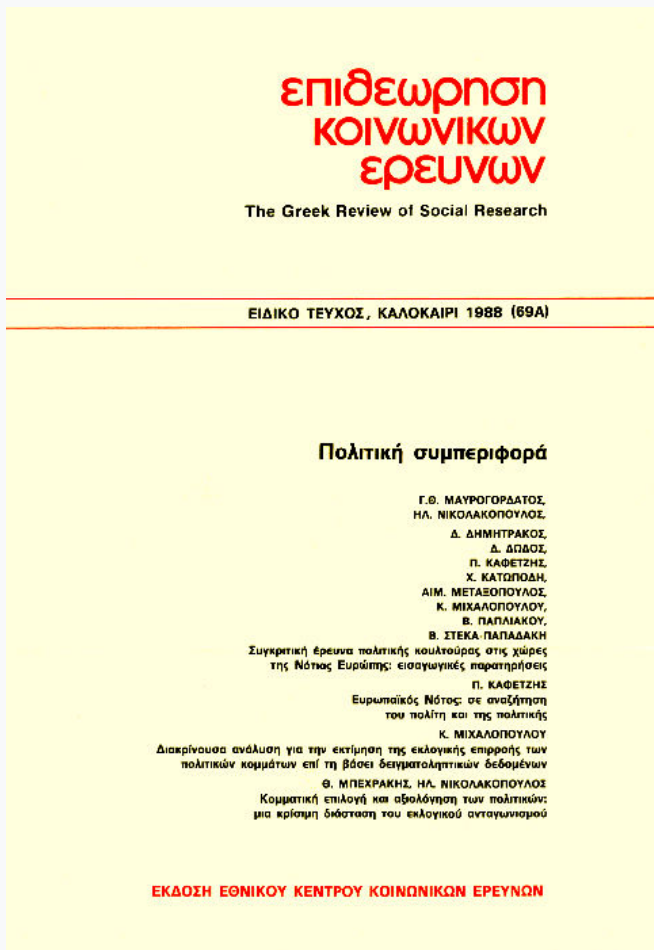

The Greek Review of Social Research

Vol 69 (1988)

69, A: Ειδικό τεύχος: Πολιτική συμπεριφορά

Ευρωπαϊκός Νότος: σε αναζήτηση του πολίτη και της πολιτικής

Π. Καφετζής

doi: [10.12681/grsr.9903](https://doi.org/10.12681/grsr.9903)

Copyright © 1988, Π. Καφετζής

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Καφετζής Π. (1988). Ευρωπαϊκός Νότος: σε αναζήτηση του πολίτη και της πολιτικής. *The Greek Review of Social Research*, 69, 24–66. <https://doi.org/10.12681/grsr.9903>

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΝΟΤΟΣ: ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ
ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τα εξαγόμενα μιας εμπειρικής έρευνας για τις σχέσεις των πολιτών προς την πολιτική, για τη γνώση, τις αξίες, τις πεποιθήσεις που έχουν και τις στάσεις που υιοθετούν ως προς το πολιτικό σύστημα και τον δικό τους ρόλο σε αυτό, επηρεάζονται ή/και εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την κατάσταση στην πολιτική και το πολιτικό, από την πολιτική συγκυρία που επικρατεί κατά το χρόνο διεξαγωγής της επιτόπιας στοιχειοληψίας.¹ Η μορφή με την οποία διατάσσονται τα συστατικά στοιχεία της εκάστοτε συγκυρίας, η συγκεκριμένη κάθε φορά συμβολική —και το ιδεολογικό ύψος— με την οποία αυτή η συγκυρία διατυπώνεται προς και προσλαμβάνεται από τους πολίτες, τα διακυβευμάτα της, είναι μεγέθη που καθορίζονται περισσότερο από τους προσίδιους σε μια χώρα ιστορικούς, πολιτισμικούς και πολιτικούς παράγοντες, συγχρονικούς και διαχρονικούς· παράλληλα προς αυτές τις εθνικές προσδιοριστικές μεταβλητές της πολιτικής συγκυρίας (και προκειμένου για αντιπροσωπευτικές-κοινοβουλευτικές μορφές καθεστώτος), στη διαμόρφωση των δομικότερων και τυπικότερων στοιχείων της επενεργούν παράγοντες με καθολικότερη/οικουμενικότερη εμβέλεια, σταθερότητα, κανονικότητα και επανάληψη, οι οποίοι συναντώνται —«εθνικά» επενδεδυμένοι— σε όλα τα καθεστώτα αυτής της μορφής, κάτω από συγκρίσιμες πολιτικές συγκυρίες. Οι εκλογές αποτελούν ίσως ένα από τα προνομιακότερα πεδία για την ανίχνευση αυτής της συνάρθρωσης του ιδιαίτερου και του καθολικού στη διαμόρφωση της πο-

* Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

1. Για το πολιτικό, την πολιτική και τη συγκυρία, βλ. Ν. Πουλαντζά, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Αθήνα 1975, τόμ. 1ος, σ. 45-55, 127-134.

λιτικής συγκυρίας μιας χώρας, η οποία μπορεί να εκληφθεί και ως τόπος εγγραφής βασικών σημείων της πολιτικής κουλτούρας της.

Η έρευνα για την πολιτική κουλτούρα της Νότιας Ευρώπης πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της προϋούσας όξυνσης του εκλογικού ανταγωνισμού, το Μάιο του 1985. Η έντονα πολωτική διάταξη των στοιχείων που χαρακτήρισε τη σύνολη προεκλογική περίοδο (η εθνική ιδιομορφία της πολιτικής συγκυρίας) και η σύμπτωση της επιτόπιας στοιχειοληψίας με αυτή καθ' εαυτήν τη «σκληρή φάση» των τελευταίων εβδομάδων του ανταγωνισμού (φάση που συναντάται και σε άλλες χώρες) επηρέασαν κατά δύο αλληλοσυμπληρούμενους τρόπους τις στάσεις του πληθυσμού του δείγματος, οι οποίες συγκροτούν και τα τεκμήρια ταυτότητας και τύπου πολιτικής κουλτούρας:

α) Έκαναν αδρότερες τις διαχωριστικές τομές που ανιχνεύονται μεταξύ των επιμέρους υποσυστημάτων τα οποία ορίζουν την ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα των κοινωνικών ομάδων· συγχρόνως, β) κατά τη διάρκεια αυτής της οριακής φάσης πολιτικού ανταγωνισμού, προϋπάρχουσες συμπεριφορές και στάσεις προσέλαβαν μεγαλύτερη ένταση και έμφαση.

Ως προς το δεύτερο αυτό σημείο, έχει σημασία να ληφθεί υπόψη η συνδυασμένη παρέμβαση δύο παραγόντων στην πολιτική διαδικασία, κατά την εκδίπλωση μιας εν γένει προεκλογικής συγκυρίας: η ενεργοποίηση των πολιτών μέσω της προεκλογικής προπαγάνδας, η οποία συνεπάγεται την αύξηση του πολιτικού τους ενδιαφέροντος και συγχρόνως της επιλεκτικότητάς τους απέναντι στα μηνύματα που δέχονται, σύμφωνα με τις ως τότε λανθάνουσες πολιτικές προδιαθέσεις τους· δεύτερον, η ενίσχυση η οποία επέρχεται στις ως τότε λανθάνουσες τάσεις πολιτικού προσανατολισμού των ομάδων των πολιτών, μέσω του αυξανόμενου όγκου πολιτικών μηνυμάτων.²

Το κέρδος που προέρχεται από τη διεξαγωγή μιας έρευνας για την πολιτική κουλτούρα κατά τη διάρκεια της σκληρής φάσης της προεκλογικής περιόδου έγκειται κυρίως στο γεγονός, ότι στη φάση αυτή —και με την προϋπόθεση ότι τα ποσοστά αρνήσεων απάντησης του πληθυσμού είναι μικρά, όπως συμβαίνει με την Ελλάδα στην παρούσα έρευνα— το σύστημα σχέσεων των πολιτών με την πολιτική, οι τόποι της πολιτικής διαδικασίας, τα μεγέθη και οι πόλοι της πολιτικής κουλτούρας χαρακτηρίζονται από μια διαφανή, συμπυκνωμένη και οριακή μορφή έκφρασης, τέτοια που δύσκολα εμφανίζεται στον «καθημερινό/φυσιολογικό» χώρο και χρόνο της πολιτικής. Τα κοινωνικά και πολιτικά διακυβεύματα, ο συναφής πολιτικός ανταγωνισμός, η διεκδι-

2. P.F. Lazarsfeld - B. Berelson - H. Gaudet, *The People's Choice*, Νέα Υόρκη 1948, κεφ. VIII και IX· βλ. επίσης B. Berelson - P. Lazarsfeld - W. McPhee, *Voting*, Σικάγο 1954, σ. 24 κ.ε.

κηση της εξουσιαστικής νομιμοποίησης και της αντιπροσωπευτικής νομιμότητας, όποια ψευδή ή/και χειραγωγική μορφή και αν προσλάβουν μέσα από τον ηγετικό λόγο των ανταγωνιζόμενων πολιτικών σχηματισμών, συνιστούν κεντρικά πεδία επικοινωνίας των πολιτών με κρίσιμες βαθμίδες οργάνωσης του πολιτικού· αναδεικνύουν, ή ακόμη θέτουν υπό δοκιμασία, τη σχέση πολιτικής κουλτούρας και πολιτικού συστήματος· τέλος, καθιστούν εμφανές και κεντρικό σημείο της καθημερινότητας αυτό που, αθέατα, είναι πάντα παρόν και πολλαπλά καθοριστικό: τις μορφές, τις διαδικασίες και τα επίπεδα της «διαφεύγουσας» από τον αποκαλούμενο μέσο πολίτη σχέσης της πολιτικής προς τους κοινωνούς.³

Συνθήκες έντασης —διαφορετικού όμως περιεχομένου, διάταξης και βαθμού— επικρατούσαν στην πολιτική συγκυρία και άλλων χωρών (Ιταλία, Πορτογαλία) κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της επιτόπιας στοιχειοληψίας. Οι συνθήκες αυτές, εξάλλου, εγγράφονταν σε διαφορετικό θεσμικό και πολιτισμικό πλαίσιο· αυτή η διαφορετικότητα αποτελεί μεν έναν από τους όρους νομιμοποίησης των συγκριτικών ερευνών, από την άλλη όμως απαιτεί να προσδιοριστούν «λειτουργικά ισοδύναμα», με βάση τα οποία θα επιχειρηθεί η αποτίμηση των ομοιοτήτων και διαφορών στο σύστημα και τον τύπο πολιτικής κουλτούρας των υπό έρευνα κοινωνιών.⁴

3. Η εκτίμηση αυτή για τη σημασία των εκλογών, ως διαδικασίας κοινωνικής θεσμοθέτησης της θεμελιακής για το αντιπροσωπευτικό κράτος αρχής της διαμεσολαβημένης λαϊκής κυριαρχίας, δεν παραπέμπει στην παραδοσιακή φιλελεύθερη θεωρία των ελίτ και της κοινωνίας της «μαζικής πολιτικής». Ούτε αρνείται τους μετασχηματισμούς εκείνους που οδήγησαν μεταπολεμικά στην αντίφαση παρεμβατικού κράτους και δημοκρατικής αρχής (και τις συνέπειές της για την αυταρχικότερη οργάνωση της πολιτικής εξουσίας), με την ιστορική, πολιτική και κοινωνική ιδιομορφία που αυτή η αντίφαση προσέλαβε στην Ελλάδα. Ειδικότερα, η εκλογική διαδικασία θεωρείται εδώ και ως στιγμή τυπικής νομιμοποίησης της εξουσίας — νομιμοποίηση η οποία είναι «η μοναδική μορφή νομιμοποίησης που απομένει σε ένα κοινωνικό σύστημα, που τα θέματα και το περιεχόμενο των αποφάσεών του δεν μπορούν να επιλεγούν και να διευθετηθούν με βάση κανονιστικά κριτήρια»· βλ. Γ. Πάσχου, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία*. Θεσσαλονίκη 1979, σ. 347.

4. Εκτός από τα ζητήματα που ανακύπτουν σε μια συγκριτική έρευνα από τον τρόπο διεξαγωγής της επιτόπιας στοιχειοληψίας, υπάρχουν και εκείνα τα οποία ανάγονται στις διαφορές ιστορίας, κοινωνικής δομής και πολιτισμικής ταυτότητας των υπό έρευνα κοινωνιών. Η επιλογή για τη σύγκριση της πολιτικής κουλτούρας στις κοινωνίες των τεσσάρων νοτιοευρωπαϊκών εθνών αιτιολογείται μεν από κάποια συγκλίνοντα χαρακτηριστικά στην πρόσφατη πολιτική ιστορία τους (φασιστική ή δικτατορική μορφή διακυβέρνησης), αλλά δεν παύει να υπηρξει και την ανάγκη μιας διαφορετικής προσέγγισης στο μείζον κοινό ερώτημα, αν υπάρχει «κοινή πολιτική κουλτούρα» στο Νότο της Ευρώπης.

Για την έννοια του «λειτουργικού ισοδύναμου» και ορισμένα από τα μεθοδολογικά ζητήματα στη συγκριτική πολιτική έρευνα, βλ. μεταξύ άλλων, S. Verba - N. Nie - J. Kim, *Participation and Political Equality. A Seven Nation Comparison*, Καίμπριτζ 1978, κεφ. 2. Για μια γενικότερη θεωρητική τοποθέτηση των μεθοδολογικών ζητημάτων και των τεχνικών σε συγκριτικές κοινωνικές έρευνες, βλ. A. Przeworski, *The Logic of Comparative Social Inquiry*, Νέα

Μια προκαταρκτική και περιγραφική ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας —όπως αυτή που επιχειρείται σε αυτό το άρθρο— οδηγεί σε ένα γενικό συμπέρασμα, το οποίο ασφαλώς χρειάζεται βασανιστικότερη δοκιμασία και επαλήθευση μέσα από άλλες έρευνες συγκριτικού ή εθνικού χαρακτήρα: η ταυτότητα πολιτικής κουλτούρας της Ελλάδας σήμερα απέχει πολύ από το να είναι ομοσήμαντη και ομολογη προς αυτήν των άλλων νοτιοευρωπαϊκών κοινωνιών. Κεντρικό σημείο αυτής της διαφοράς —και συνυπολογίζοντας πάντα αυτή καθ' εαυτήν τη φάση της συγκυρίας, καθώς και τα ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά της στην Ελλάδα— είναι η *μικρότερη απόσταση* απέναντι στην πολιτική που διακρίνει σαφώς τους Έλληνες απ' ό,τι τους Ισπανούς, τους Ιταλούς και τους Πορτογάλους.

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

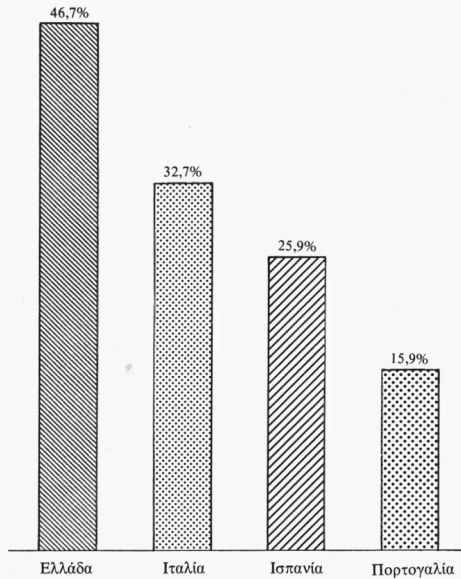
Μία από τις κλασικές μεταβλητές για την εξέταση των σχέσεων των πολιτών με την πολιτική είναι η ποσότητα πληροφόρησης και γνώσης που διαθέτουν για μια σειρά συντελεστών της πολιτικής διαδικασίας. Στη συγκεκριμένη έρευνα, η διάσταση αυτή της πολιτικής επικοινωνίας μπορεί να εκτιμηθεί με βάση τον τύπο κατανομής των απαντήσεων του πληθυσμού σε δύο ερωτήσεις: μία που αφορά τη συχνότητα αναγνωσιμότητας του ημερησίου Τύπου και μία ειδικότερη που διερευνά την πυκνότητα ακροαματικότητας των πολιτικών εκπομπών ραδιοφώνου και τηλεόρασης σε προεκλογική περίοδο.⁵

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, οι Έλληνες διαφοροποιούνται σαφέστατα από τους πολίτες των τριών άλλων χωρών με την υψηλή συμμετοχή τους στη ροή των πληροφοριών μέσω του καθημερινού Τύπου· εδώ έχει σημασία να επισημανθεί ότι αυτή η σημαντικότερη διαφορά αναφέρεται μόνο στους *καθημερινούς* αναγνώστες των εφημερίδων. Δεδομένου ότι η παράμετρος του επιπέδου εκπαίδευσης έχει υψηλό βαθμό συσχέτισης με αυτή την επικοινωνιακή μεταβλητή, μόνον η Πορτογαλία μπορεί να εκτιμηθεί χωριστά, αφού

Yόρκη 1970· I. Vallier - S. Rokkan (εκδ.), *Comparative Research across Cultures and Nations*, Παρίσι 1968· S. Rokkan - S. Verba - J. Vinet - E. Almsay (επιμ.), *Comparative Survey Analysis*, Παρίσι 1969.

5. Υπάρχει πληθώρα τεχνικών μεθόδων για τη μέτρηση του βαθμού έκθεσης του πληθυσμού στην πολιτική πληροφόρηση, που έχουν αποτελέσει αντικείμενο μιας πλούσιας βιβλιογραφίας μετά τον πόλεμο. Στην πρώτη και κλασική φωνξιοαναλυτική μελέτη για την πολιτική κουλτούρα, η μέτρηση της πληροφόρησης-γνώσης για την πολιτική (political ή civil cognition) πραγματοποιείται με περισσότερες μεταβλητές, δύο από τις οποίες αφορούν την παρακολούθηση της προεκλογικής εκστρατείας και την ενημέρωση για πολιτικές και κυβερνητικές υποθέσεις από τηλεόραση, ραδιόφωνο, εφημερίδες και περιοδικά. Βλ. G. Almond - S. Verba, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Πρίνστον 1963, σ. 53 κ.ε.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Καθημερινοί αναγνώστες εφημερίδων

το 35% του πληθυσμού του δείγματός της είναι τυπικά ή λειτουργικά αναλφάβητοι. Αντίθετα, η Ισπανία και η Ιταλία έχουν συγκρίσιμα με την Ελλάδα επίπεδα τυπικού ή λειτουργικού αναλφαβητισμού, πράγμα που σημαίνει ότι η σημασία και οι αιτίες της διαφοράς τους με την Ελλάδα στη συχνότητα και τον όγκο της διατιθέμενης πληροφόρησης πρέπει να διερευνηθούν σε συνάρτηση με άλλους παράγοντες.

Για την Ελλάδα, το υψηλό ποσοστό των καθημερινών αναγνωστών εφημερίδων επιβεβαιώνεται από συγγενή στατιστικά στοιχεία, που αφορούν το μήνα διεξαγωγής της επιτόπιας στοιχειοληψίας: η μέση κυκλοφορία εφημερίδων το Μάιο του 1985 στο σύνολο της επικράτειας ήταν 1.334.160 φύλλα· ως σημειωθεί ότι ο αριθμός αυτός αφορά μόνο τις αθηναϊκές εφημερίδες, στις οποίες δεν περιλαμβάνονται όσες έχουν εβδομαδιαία περιοδικότητα.⁶

6. Πηγή: *Δελτίο Κυκλοφορίας της Ένωσης Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών*, Μάιος 1985.

Αυτή η ευρεία έκταση επικοινωνίας του ελληνικού κοινού με ένα από τα κρίσιμα μέσα μαζικής ενημέρωσης επιβεβαιώνεται σχετικά από τα δεδομένα μιας άλλης έρευνας, η οποία πραγματοποιήθηκε σε περίοδο που η πολιτική δεν προσλάμβανε τη διάσταση της καθημερινότητας και της εκτεταμένης κινητοποίησης που είχε προσλάβει το Μάιο του 1985. Επιπρόσθετα, τα στοιχεία της έρευνας αυτής, που συλλέχθηκαν την άνοιξη του 1983, επιβεβαιώνουν και τη γενική τάση προς μια θετική υπέρ της Ελλάδας διαφορά με την Ιταλία, και μάλιστα με βάση τον τύπο κατανομής των απαντήσεων στην περισσότερο περιοριστική ερώτηση για τη συχνότητα ανάγνωσης *πολιτικών ειδήσεων* στον ημερήσιο Τύπο: οι καθημερινοί «πολιτικοί» αναγνώστες αντιστοιχούν στο 35% του ελληνικού πληθυσμού, έναντι 26% του ιταλικού. Υψηλά ποσοστά αυτής της κατηγορίας καθημερινών σχέσεων με την έντυπη πολιτική επικοινωνία αναφέρονται στην έρευνα αυτή για τους πολίτες της Γερμανίας, της Δανίας και της Αγγλίας (63%, 61% και 53%, αντίστοιχα).⁷ Εκτός των ποικίλων πολιτισμικών παραμέτρων που παρεμβάλλονται ως ερμηνευτικοί παράγοντες στην εκτίμηση της διαφοράς αυτής ανάμεσα στην Ελλάδα και άλλες ευρωπαϊκές χώρες, πρέπει να συνυπολογιστούν μερικά στοιχεία που εκπορεύονται και ανάγονται αφ' ενός στα χαρακτηριστικά τα οποία προσλαμβάνει η λειτουργία του ημερήσιου Τύπου ως θεσμού του συστήματος των σχέσεων πολιτικής επικοινωνίας και αφ' ετέρου στη θέση του μέσα στο γενικότερο πολιτικό σύστημα· αυτά τα χαρακτηριστικά και αυτή η θέση διαφέρουν μεταξύ των χωρών και παράγουν διαφορετικό είδος εφημερίδας, το οποίο αποτυπώνεται μεταξύ άλλων στη διαφορετικότητα των σημείων που συνιστούν τη διάταξη της οπτικής μορφής και της περιεχόμενης ύλης. Ο ελληνοκεντρικός υπερπολιτικισμός που κυριαρχεί στην εδώ εκδοχή του ημερήσιου Τύπου· η λειτουργία του ως εξαρτήματος ή μηχανισμού διαμεσολάβησης ευθέως κομματικών ή κυβερνητικών στερεοτύπων και πολιτικών πρακτικών· η αναπαραγωγή της πολωτικής, τις περισσότερες φορές, διαίρεσης του «εμείς»-«αυτοί» που συντελείται με τη διαιώνιση στον Τύπο μιας παραδοσιακότερης (παραταξιακής, ακόμα και τριμπαλιστικής) μορφής συλλογικών αντιλήσεων και παραστάσεων για τις πολιτικές συντατίσεις και τον πολιτικό ανταγωνισμό· η άμεση εμπλοκή των συγκροτημάτων του Τύπου στη ρύθμιση των ενδοκομματικών ή ενδοκρατικών προβλημάτων και αντιθέσεων, είναι σταθερές που διαμορφώνουν έναν άλλο πολιτικό τύπο και μια διαφορετική καταστατική θέση της εφημερίδας στο πολιτικό σύστημα της Ελλάδας σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Ευρώπης· είναι παράγοντες που προσδιορίζουν διαφορετικές και αδρότερες ιδεολογικές σημάνσεις και

7. Πηγή: *Ευρωβαρόμετρο*, Ιούνιος 1983. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα έχει υψηλότερο ποσοστό καθημερινών αναγνωστών εφημερίδας και από τη Γαλλία (: 31%).

μια διαφορετικού είδους και βαθμού πολιτικότητα στις σχέσεις της ελληνικής κοινής γνώμης με την έντυπη πολιτική επικοινωνία.

Στην Ελλάδα, το επίπεδο εκπαίδευσης δεν είναι ο μοναδικός —έστω και αν είναι ο ισχυρότερος— συντελεστής που παρεμβαίνει δημιουργώντας ανισότητα στις σχέσεις των πολιτών με την καθημερινή έντυπη επικοινωνία (οι συντελεστές συσχέτισης μεταξύ των δύο μεταβλητών είναι $r=0.41$ και $\gamma=0.51$). Το φύλο, το μέγεθος οικισμού του τόπου διαμονής και η ηλικία είναι παράγοντες που συμβάλλουν στην ασύμμετρη σχέση —και τη συνακόλουθη διαμόρφωση μιας επικοινωνιακής διαστρωμάτωσης— των πολιτών με τον Τύπο. Έτσι, στο 60% των ανδρών-καθημερινών αναγνωστών αντιστοιχεί ένα 34,5% των γυναικών, στις οποίες περισσότερο από το 1/3 έχουν μηδενική σχέση με την καθημερινή πληροφόρηση (το 34% διαβάζει «σπάνια» ή «ποτέ» ημερήσιο Τύπο).

Σε σχέση με το μέγεθος οικισμού του τόπου διαμονής, μπορούμε να διακρίνουμε τρία στρώματα που ορίζουν και αντίστοιχες τομές στο επικοινωνιακό δίκτυο — χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η σχέση μεταξύ των δύο μεταβλητών είναι αυστηρά μονοτονική: τους πολίτες της πρωτεύουσας (59% καθημερινούς αναγνώστες εφημερίδων), εκείνους των υπόλοιπων αστικών κέντρων (Θεσσαλονίκη και πόλεις με πληθυσμό μέχρι 10.000 κατοίκους) που κυμαίνονται σε ποσοστά 47%-49% καθημερινής ενημέρωσης, και αυτούς των ημιαστικών και αγροτικών περιοχών, όπου η καθημερινή πληροφόρηση από τον Τύπο κυμαίνεται από 36% έως 39% του πληθυσμού. Στο τελευταίο αυτό στρώμα, πρέπει να ληφθεί υπόψη το ποσοστό εκείνο της διαφοροποίησης προς τα δύο άλλα στρώματα που μπορεί να ερμηνευτεί με βάση το διαφορετικό πλαίσιο της συνολικής πολιτιστικής δομής και πρακτικής της υπαίθρου —πέρα από το επίπεδο εκπαίδευσης— το οποίο ορίζει σε σημαντικό βαθμό και τη διαφορά στις σχέσεις πόλης-αγροτικής ενδοχώρας.

Τέλος, οι διαγενεακές διαφορές στη μορφή αυτή της επικοινωνίας δεν εμφανίζονται το ίδιο έντονες όσο οι διαφορές φύλου και επιπέδου εκπαίδευσης. Αυτό βεβαίως εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο θα οριστούν οι τομές στην ηλικιακή κλίμακα· σύμφωνα με μια ταξινόμηση των ηλικιών σε τέσσερις ομάδες, οι Έλληνες άνω των 60 ετών δείχνουν να αποτελούν την ομάδα που έχει τη μεγαλύτερη αρνητική διαφορά από τον εθνικό μέσο όρο καθημερινής αναγνωσιμότητας των εφημερίδων (40% έναντι 47,1% — με βάση το ποσοστό όσων απάντησαν στην ερώτηση), ενώ αντίθετα την υψηλότερη θετική διαφορά έχει η γενιά της δεκαετίας '60 και '70 (30-44 ετών), η οποία εγγράφει στη μεταβλητή αυτή της ενημέρωσης μια πρώτη διαφοροποίησή της στην πολιτική διαστρωμάτωση του πληθυσμού, με το 55% των μελών της να έχουν καθημερινή σχέση με τον ημερήσιο Τύπο.

Σε σύγκριση με την επικοινωνία που διαμεσολαβείται από τον Τύπο,

αυτή η οποία διοχετεύεται στην αυστηρά πολιτική θεματική των εκπομπών των ραδιοτηλεοπτικών μέσων σε προεκλογική περίοδο διαφέρει ως προς τη μορφή, την περιοδικότητα, την πολιτική διάσταση και πυκνότητα του επικοινωνιακού λόγου, και το είδος των σχέσεων που εγκαθιδρύονται με το κοινό. Η «*παρακολούθηση εκπομπών πολιτικού περιεχομένου από το ραδιόφωνο και την τηλεόραση σε προεκλογική περίοδο*» είναι μια κοινωνική πρακτική που υπόκειται —περισσότερο απ' ό,τι η ανάγνωση εφημερίδας— στο φαινόμενο της διαστολής της πολιτικής το οποίο χαρακτηρίζει τη συγκυρία αυτής της περιόδου· επιπρόσθετα, εκτός από τη συμπυκνωμένη και πολυεπίπεδη επένεργεια την οποία ασκούν στους κοινωνούς οι πολιτικοί θεσμοί και πρακτικές που ορίζουν τη συγκυρία αυτή, υπάρχει η σχεδόν αυτοματοποιημένη σχέση του κοινού προς τους δύο αυτούς διαύλους μεταβίβασης της πολιτικής (στη συγκεκριμένη περίπτωση) πληροφορίας, που συνιστά και τη σημαντικότερη διαφορά σε σύγκριση με τον ημερήσιο Τύπο· η διαφορά έγκειται κυρίως στον μικρό βαθμό *προσπάθειας για* (επικοινωνιακή) *συμμετοχή και επιλογή* που απαιτείται από τον πολίτη στη ραδιοτηλεοπτική πολιτική επικοινωνία, σε αντίθεση με την αντίστοιχη μεγαλύτερη απαίτηση που προϋποθέτει αυτή η ίδια η ύπαρξη σχέσης με την καθημερινή ροή πληροφόρησης από την εφημερίδα. Αν δε συνοπολογίσουμε τη απουσία δομικών-περιοριστικών παραγόντων στην πολιτική ραδιοτηλεοπτική ενημέρωση και επικοινωνία (μορφωτικό επίπεδο, φύλο, θέση του τόπου διαμονής ως προς τον άξονα κέντρο-περιφέρεια, ηλικία), οι οποίοι αντίθετα παρεμβάλλονται στη σχέση πολίτη-ημερήσιου Τύπου, μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί το κοινό που ενσωματώνεται στους δύο αυτούς θεσμούς (R/TV) πολιτικής επικοινωνίας «έχει γίνει δύναμη συνώνυμο με αυτό καθ' εαυτό το σύνολο των μελών της κοινωνίας».⁸

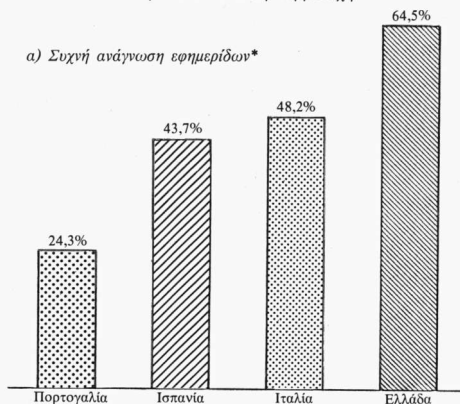
Μια πρώτη αντίληψη των διαφορών μεταξύ των δύο αυτών τόπων και χρόνων πολιτικής επικοινωνίας προκύπτει από τους Πίνακες 2 και 3.

Όπως προκύπτει από τους δύο αυτούς πίνακες, η ιεραρχική τάξη μεταξύ των κοινών των τεσσάρων χωρών είναι η ίδια και στα δύο αυτά είδη σχέσεων πολιτικής επικοινωνίας: οι Έλληνες έχουν την υψηλότερη επικοινωνιακή συμμετοχή, ενώ οι Πορτογάλοι συνεχίζουν να κατατάσσονται στην τελευταία βαθμίδα. Οι διακυμάνσεις συναρτώνται με τη συχνότητα και πυκνότητα της σχέσης του πληθυσμού της κάθε χώρας με τους δύο επιμέρους διαύλους ενημέρωσης — αφορούν δηλαδή εγγενείς διαφορές μεταξύ των ίδιων των μεταβλητών και δεν αμφισβητούν τη διεθνική παραλληλία μεταξύ των

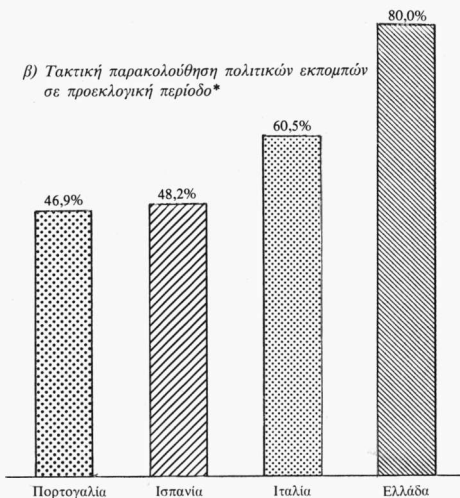
8. M. Gurevitch - J.G. Blumler, «Linkages between the Mass Media and Politics: a model for the analysis of political communications systems», στο J. Curran - M. Gurevitch - J. Wollacoff. *Mass Communication and Society*. Λονδίνο 1977, σ. 275.

ΠΙΝΑΚΕΣ 2 ΚΑΙ 3
Διττή επικοινωνιακή συμμετοχή

α) Συχνή ανάγνωση εφημερίδων*

β) Τακτική παρακολούθηση πολιτικών εκπομπών
σε προεκλογική περίοδο*

* Ο υπολογισμός της συχνής αναγνωσιμότητας προκύπτει από την πρόθεση των ποσοστών των καθημερινών αναγνωστών και εκείνων που διαβάζουν τον ημερήσιο Τύπο «3-4 φορές την εβδομάδα». Αντίστοιχα, στην πολιτική R/TV η τακτική παρακολούθηση προκύπτει από την πρόθεση των ποσοστών των θετικών απαντήσεων, εξαιρουμένων δηλαδή όσων δήλωσαν ότι παρακολουθούν «σπάνια» ή «ποτέ».

δύο διαύλων επικοινωνιακής συμμετοχής. Αυτό μπορεί να ερμηνευτεί αν ληφθεί υπόψη ο ικανοποιητικός βαθμός συνάφειας μεταξύ των δύο μεταβλητών —και κυρίως η ομοιότητά του— στις τέσσερις χώρες, σύμφωνα με τους παρακάτω συντελεστές:

*Αναγνωσιμότητα Τύπου
και παρακολούθηση πολιτικής R/TV*

	<i>r</i>	<i>γ</i>
Ελλάδα	0,33	0,41
Πορτογαλία	0,33	0,41
Ιταλία	0,33	0,40
Ισπανία	0,30	0,37

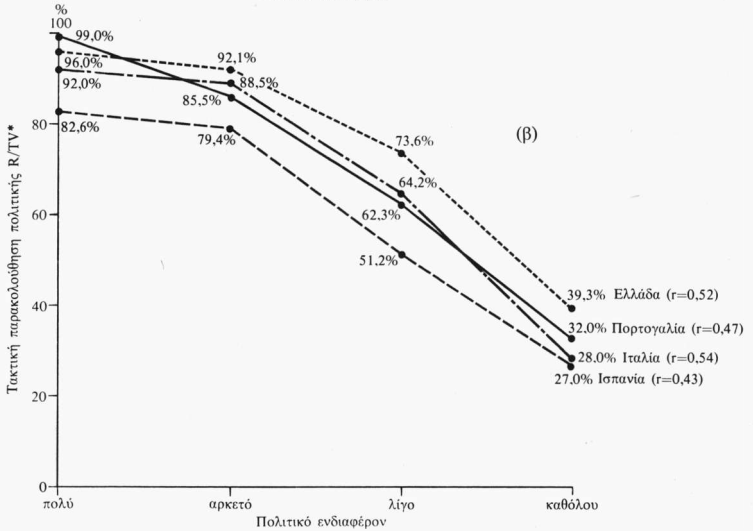
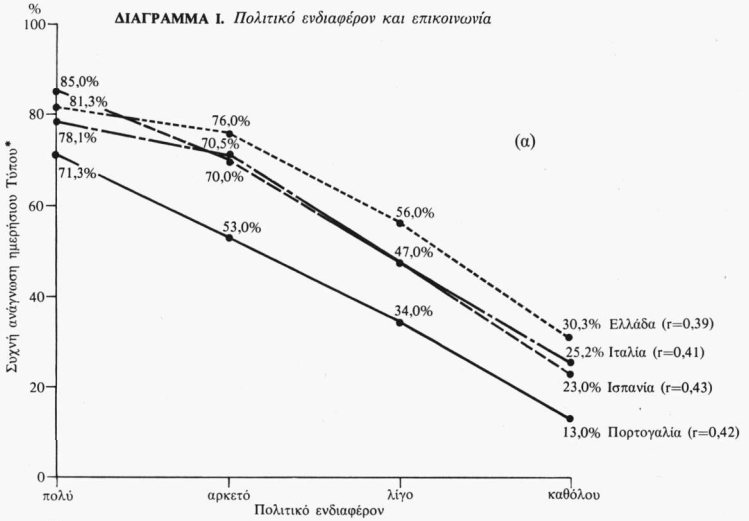
Στην Ελλάδα, ειδικότερα, η απαιτητικότερη μορφή επικοινωνίας και ενημέρωσης —δηλαδή η σχέση προς τον ημερήσιο Τύπο— βρέθηκε να έχει την υψηλότερη συνάφειά της με τη μεταβλητή της πολιτικής R/TV, μετά από ελέγχους του βαθμού συσχέτισής της με πενήντα περίπου μεταβλητές, οι περισσότερες από τις οποίες παρουσιάζουν συντελεστές ανώτερους του 0,15.

Η σχετική συνάφεια μεταξύ αυτών των δύο τρόπων σχέσης του πολίτη με τους θεσμούς της ενημέρωσης νομιμοποιεί μια συστηματικότερη διερεύνησή τους, ώστε να σκιαγραφηθεί μια τυπολογία διαστρωμάτωσης στο πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας. Η τυπολογία αυτή, οριζόμενη σύμφωνα με τα κριτήρια της διπλής, μονής ή μηδενικής χρήσης των διαύλων επικοινωνίας από το κοινό —ανάλογα με την ταυτόχρονη ή όχι παρουσία του σε αυτούς— θα αναδείκνυε με ενάργεια την ύπαρξη άνισων σχέσεων και ευκαιριών πληροφόρησης —άρα ενημέρωσης και γνώσης— μεταξύ των στρωμάτων του καταρχήν ισότιμου και ισόνομου σώματος των πολιτών.

ΣΤΑΣΕΙΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ο βαθμός ανάπτυξης των σχέσεων πολιτικής επικοινωνίας είναι άμεσα συναρτημένος με το επίπεδο του ενδιαφέροντος για την πολιτική. Η συνάρτηση αυτή, που ισχύει στις συμπεριφορές των πολιτών και των τεσσάρων χωρών, είναι ισχυρότερη όταν το ενδιαφέρον για την πολιτική συσχετιστεί με την παρακολούθηση «πολιτικής» R/TV· αλλά η αρκετά ικανοποιητική επίσης συνάφεια μεταξύ του πολιτικού ενδιαφέροντος και της σχέσης του πολίτη με τον

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Ι. Πολιτικό ενδιαφέρον και επικοινωνία

* Οι «συχνοί» αναγνώστες και οι «τακτικοί» τηλεθεατές υπολογίστηκαν όπως στους Πίνακες 2 και 3.

ημερήσιο Τύπο, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα I, δείχνει ότι αυτή η τελευταία μεταβλητή έχει σαφείς πολιτικές συνδηλώσεις, παρά το ότι η σχετική ερώτηση διατυπώθηκε με τη μορφή της εν γένει αναγνωσιμότητας των εφημερίδων.⁹

Η περισσότερο κατακόρυφη τροχιά της καμπύλης στο διάγραμμα (β) σε σύγκριση με την αντίστοιχη της καμπύλης στο διάγραμμα (α) απεικονίζει τις διαφορές στους συντελεστές συσχέτισης αυτών των δύο επικοινωνιακών μεταβλητών με το ενδιαφέρον για την πολιτική. Αυτή η διαφορά είναι έντονη κυρίως στις «αποστάσεις» που χωρίζουν τους *λίγο* από τους *καθόλου* ενδιαφερόμενους για την πολιτική στη μια και στην *άλλη* συνάρτηση. Με εξαίρεση την περίπτωση της Ισπανίας (όπου όμως η συγκυρία διαμόρφωσε διαφορετικά, περισσότερο σταθερά στερεότυπα στη συνείδηση του πληθυσμού του δείγματος, καθώς δεν προσδιοριζόταν από κάποια μορφή εκλογικό ανταγωνισμό), η απόσταση μεταξύ των δύο ομάδων που βρίσκονται στις δύο κατώτερες βαθμίδες πολιτικού ενδιαφέροντος είναι μεγαλύτερη αν την εξετάσουμε με βάση τη σχέση τους προς την πολιτική R/TV, και μικρότερη αν ως σημείο ελέγχου πάρουμε τη σχέση τους με τον ημερήσιο Τύπο. Δεν είναι τυχαίο από αυτή την άποψη ότι, στην Ελλάδα, από εκείνους που δηλώνουν πως δεν έχουν κανένα ενδιαφέρον για την πολιτική το 1/3 περίπου διατηρεί συχνή επαφή με τον ημερήσιο Τύπο.

Η στοιχειώδης υπόθεση που μπορεί να διατυπωθεί εδώ είναι ότι μια πρώτη ανίχνευση των *περιθωριακών της πολιτικής* γίνεται σαφέστερη με την προσφυγή στη συσχέτιση της μεταβλητής της πολιτικής R/TV και του ενδιαφέροντος για την πολιτική: χωρίς την παρεμβολή των προαναφερθέντων περιοριστικών παραγόντων που λειτουργούν στη σχέση των κοινωνικών ομάδων με τις εφημερίδες, μέσα σε συνθήκες έντονης πολιτικής κινητικότητας (προεκλογική συγκυρία) και με ένα «εύκολο» μέσον επικοινωνίας, στο οποίο επιπρόσθετα διοχετεύεται σημαντικό μέρος αυτής της συγκυρίας (πολιτικές εκπομπές), περισσότερο από το 60% των πολιτών στην Ελλάδα που δηλώνουν πως δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική έχουν και μηδενική σχεδόν συμμετοχή στη ραδιοτηλεοπτική πολιτική επικοινωνία. Αυτό το

9. Οι Almond - Verba (1963) υποστηρίζουν ότι η παρακολούθηση της πολιτικής από εφημερίδες και τηλεόραση συνιστά μια «παθητική έκθεση» στην επικοινωνία, και την κατατάσσουν στις δραστηριότητες πολιτικής συμμετοχής· βλ. *ό.π.*, σελ. 79. Σε μια πιο πρόσφατη έρευνα, η ανάγνωση πολιτικών θεμάτων στις εφημερίδες εκλαμβάνεται ως μια από τις μορφές του ενδιαφέροντος για την πολιτική· βλ. S.H. Barnes - M. Kaase (επιμ.), *Political Action*, Μπέρβελ-λν Χιλς 1979.

⁹Ένας από τους εξέχοντες εκπροσώπους της φιλελεύθερης σχολής και από τους εισηγητές της «πολυαρχικής» θεωρίας χρησιμοποιεί ως έναν από τους δείκτες πολιτικότητας την παρακολούθηση πολιτικών εκπομπών και την ενασχόληση με τα κοινά μέσω της ανάγνωσης συναφών θεμάτων από τον Τύπο· βλ. R. Dahl, *Σύγχρονη πολιτική ανάλυση*, Αθήνα 1979, σ. 189.

στρώμα των περιθωριακών της πολιτικής επικοινωνίας, και, συγχρόνως, απαθών της πολιτικής, διαφέρει μεταξύ των τεσσάρων χωρών: στην Ελλάδα αφορά το 9% του πληθυσμού (τα 2/3 είναι γυναίκες), στην Ιταλία υπερβαίνει το 1/5 (22%), στην Ισπανία το 1/4 (27%) και στην Πορτογαλία το 1/3 (36%).

Παράλληλα, όμως, αν γίνει δεκτό ότι η παρακολούθηση του ημερήσιου Τύπου και των πολιτικών εκπομπών από R/TV αποτελεί «ψυχολογική ανάμειξη» στην πολιτική διαδικασία¹⁰ και έχοντας υπόψη, πρώτον, τον ικανοποιητικό βαθμό συνάφειας μεταξύ των δύο αυτών μορφών και σχέσεων επικοινωνίας και κυρίως, δεύτερον, τη σημαντική συσχέτιση της καθεμιάς προς το πολιτικό ενδιαφέρον, μπορούμε να συναρτήσουμε το ενδιαφέρον για την πολιτική με μια νέα σύνθετη μεταβλητή ενημέρωσης, βασισμένη σε όλους τους πιθανούς συσχετισμούς των δύο επιμέρους μορφών επικοινωνίας. Η συνάρτηση αυτή, που επιτρέπει μια συνθετότερη προσέγγιση του ζητήματος της πολιτικής διαστρωμάτωσης του πληθυσμού, δίνει τους παρακάτω βαθμούς συνάφειας μεταξύ των δύο μεταβλητών:

Σύνολη πολιτική επικοινωνία
και ενδιαφέρον για την πολιτική*

	<i>r</i>	<i>γ</i>
Ιταλία	0.52	0.63
Ελλάδα	0.51	0.60
Πορτογαλία	0.50	0.65
Ισπανία	0.50	0.62

* Η νέα αυτή μεταβλητή που αναφέρεται στη σύνολη πολιτική επικοινωνία προκύπτει ως αθροιστικός δείκτης των τιμών των δύο μεταβλητών: της μεταβλητής για την αναγνωσιμότητα του ημερήσιου Τύπου — που έχει πέντε (5) τιμές — και της μεταβλητής της «πολιτικής» R/TV που έχει τέσσερις (4) τιμές.

Οι συντελεστές αυτοί επιβεβαιώνουν κάτι που διατυπώθηκε ως συμπέρασμα για τους συσχετισμούς του πολιτικού ενδιαφέροντος, σε μια από τις πρώτες ήδη εμπειρικές μελέτες πολιτικής συμπεριφοράς που έγινε πριν από τέσσερις δεκαετίες περίπου στην Αμερική, ότι δηλαδή «άτομα με υψηλότερο

10. Βλ. L. Milbrath - M. Goel, *Political Participation*, Βοστώνη 1977, σ. 40· Verba - Nie - Kim (1978), σ. 71· Almond - Verba (1963), σ. 53.

βαθμό ενδιαφέροντος εκτίθενται περισσότερο στα ρεύματα πολιτικής επικοινωνίας». ¹¹

Η μέτρηση των διαβαθμίσεων και της έντασης του ενδιαφέροντος για την πολιτική έγινε στην παρούσα έρευνα με βάση τη μοναδική και κλασική ομολογία ερώτηση «*Θα λέγατε ότι η πολιτική σας ενδιαφέρει πολύ, αρκετά, λίγο ή καθόλου;*». Η σκληρή φάση της πολιτικής συγκυρίας επηρέασε τη στάση του πληθυσμού του δείγματος —στην Ελλάδα τουλάχιστον— περισσότερο ίσως ως προς την κλασική αυτή μεταβλητή μέτρησης της πολιτικής κουλτούρας απ' όσο στην αντίστοιχη της αναγνωσιμότητας του ημερήσιου Τύπου. Αυτή η επιρροή μπορεί να ερμηνευτεί στη βάση μιας κυκλικής σχέσης, οι δύο πόλοι της οποίας αλληλοτροφοδοτούνται και αλληλοπροσδιορίζονται στην έντασή τους: η αναπαράσταση που συγκροτούν ως προς την εν γένει πολιτική οι ενήλικοι του πληθυσμιακού δείγματος χαρακτηρίζεται από την αναγωγή (και τον περιορισμό) της πολιτικής στην εκλογική διαδικασία· η τελευταία, όντας διεσταλμένη και ενσωματώνοντας ευρύτατες κοινωνικές κατηγορίες, συντελεί στη μείωση της απόστασης που αισθάνονται οι πολίτες απέναντι στην έτσι αναπαριστώμενη πολιτική διαδικασία· η έτσι συντελούμενη μείωση της απόστασης ανάμεσα στο δημόσιο και στο ιδιωτικό μεταφράζεται, μεταξύ άλλων, στο αυξημένο «ενδιαφέρον» των κοινωνιών για την εν γένει πολιτική.

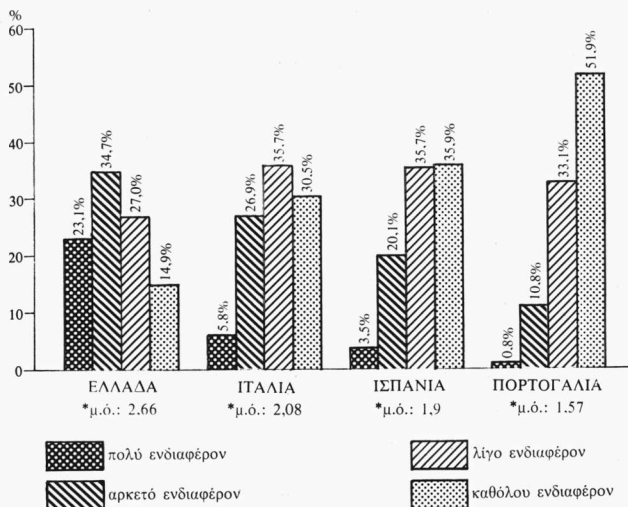
Όσο διαμεσολαβημένη εκλογικά όμως και αν είναι η παράσταση που σχηματίζει ο πολίτης για την πολιτική διαδικασία και τις σχέσεις του προς αυτήν, είναι σαφές ότι ο τύπος διαβάθμισης και έντασης του ενδιαφέροντος του ελληνικού κοινού για την πολιτική είναι ένας δεύτερος τόπος (μαζί με εκείνον της πολιτικής επικοινωνίας) που διαφοροποιεί τη δομή της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας από την αντίστοιχη των υπόλοιπων μεσογειακών χωρών της παρούσας έρευνας. Αυτό φαίνεται στον Πίνακα 4.

Από τον Πίνακα 4 προκύπτει ότι, δέκα χρόνια μετά το κύριο πολιτικοποίησης και κινητοποίησης που, συνδυασμένο με έντονο ριζοσπαστισμό, διέτρεξε το σύνολο σχεδόν των πτυχών της πορτογαλικής κοινωνίας μετά την «επανάσταση των γαριφάλων», οι Πορτογάλοι καταγράφονται ως ο πολιτικά περιθωριακότερος λαός —και όχι μόνο στο Νότο της ευρωπαϊκής ηπείρου— με την πλειοψηφία τους στο μηδενικό σημείο ενδιαφέροντος για την πολιτική, και με έναν συνολικότερο τύπο κατανομής του πολιτικού ενδιαφέροντος

11. Βλ. Lazarsfeld κ.ά. (1948), σ. 41. Σημειώτεον ότι στην έρευνα αυτή, όπως και σε πολλές επόμενες, το ενδιαφέρον μετρείται σε συνάρτηση αποκλειστικά και μόνο με τις εκλογές και όχι την εν γένει πολιτική. Αυτή η επιλογή δεν είναι ασφαλώς ανεξάρτητη από τις γενικότερες θεωρητικές και ιδεολογικές αντιλήψεις περί πολιτικής διαδικασίας και σχέσης των πολιτών προς αυτήν, που θα χαρακτηρίζουν για πολλά χρόνια την αμερικανική φιλελεύθερη σχολή πολιτικής επιστήμης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ενδιαφέρον για την πολιτική στη Νότια Ευρώπη

* Η χρησιμοποίηση του μέσου όρου δημιουργεί ορισμένα προβλήματα, δεδομένου ότι στηρίζεται στην παραδοχή της ίσης «απόστασης» μεταξύ των τεσσάρων τιμών που συγκροτούν την κλίμακα του ενδιαφέροντος για την πολιτική (4: πολύ ενδιαφέρον, 3: αρκετό, κ.ο.κ.). Η χρησιμότητά του, ωστόσο, βρίσκεται στη δυνατότητα σύγκρισης που παρέχει (δεδομένου ότι χρησιμοποιείται ως μέθοδος εκτίμησης σε άλλες έρευνες) και στην αδρότερη και συμπυκνωμένη απεικόνιση διεθνικών διαφορών.

όπου οι «αναμειγνόμενοι στην πολιτική» (πολύ και αρκετά ενδιαφερόμενοι για την πολιτική) αποτελούν μια μειοψηφία που μόλις υπερβαίνει το 1/10 του πληθυσμού. Στον άκρως αντίθετο πόλο τοποθετείται η Ελλάδα, ενώ ενδιάμεση θέση κατέχουν οι Ισπανοί και οι Ιταλοί, με αρκετές ομοιότητες στο σχήμα της πολιτικής τους διαστρωμάτωσης.

Έχει υποστηριχθεί ότι ο υπολογισμός του ενδιαφέροντος για την πολιτική που γίνεται μ' αυτόν τον τρόπο, είναι σκληρότερος από μετρήσεις που γίνονται με άλλους, εμμεσότερους τρόπους, αφού ενεργοποιεί στον υπό έρευ-

να πληθυσμό «μηχανισμούς αυτοάμυνας και επιφυλακτικής στάσης».¹² Ακόμη όμως και με βάση αυτόν τον ανελαστικότερο, ενδεχομένως, τρόπο μέτρησης του πολιτικού ενδιαφέροντος και σε περίοδο πολιτικής ύφεσης, η Ελλάδα κατατάσσεται αρκετά υψηλά στο δείκτη πολιτικότητας — όπως συμβαίνει και προκειμένου για το εύρος της επικοινωνιακής συμμετοχής: την άνοιξη του 1983, η κλίμακα πολιτικού ενδιαφέροντος των λαών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας παρουσίαζε την εξής διάρθρωση:

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Το πολιτικό ενδιαφέρον στην Ευρώπη (1983)

Ενδιαφέρον για την πολιτική	Βέλγιο %	Δανία %	Γερμανία %	Γαλλία %	Ιρλανδία %	Ιταλία %	Λουξεμβ. %	Ολλανδία %	Αγγλία %	Ελλάδα %	Ευρώπη %
— πολύ	5	11	14	11	8	4	13	17	12	18	11
— αρκετό	18	45	37	33	27	17	34	34	38	27	31
— λίγο	32	29	37	29	33	37	34	37	35	25	34
— καθόλου	43	13	11	27	32	42	18	12	15	30	24
Μέσος όρος	1,85	2,55	2,54	2,28	2,12	1,83	2,43	2,56	2,48	2,32	2,29

Πηγή: «Ευροβαρόμετρο», Ιούνιος 1983.

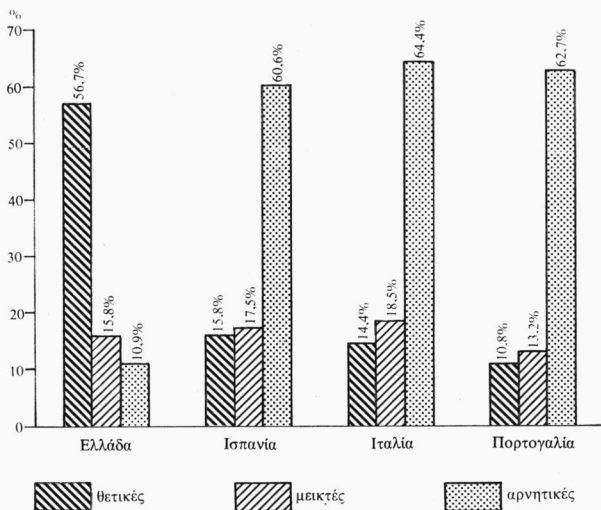
12. Αυτή η παρατήρηση έγινε σε συγκριτική διαχρονική μελέτη για την πολιτική κουλτούρα της Ιταλίας. Από τη σύγκριση των διαχρονικών δεδομένων φάνηκε πως ο βαθμός ενδιαφέροντος για την πολιτική είναι μικρότερος όταν η ερώτηση διατυπώνεται με αυτόν τον άμεσο τρόπο, και μεγαλύτερος όταν το ενδιαφέρον μετριέται με τη συχνότητα «νημέρωσης για τα πολιτικά γεγονότα» βλ. G. Guidorossi. *Gli Italiani e la politica*, Μιλάνο 1984, σ. 138. Ανεξάρτητα, πάντως, από τις ενδεχόμενες διακυμάνσεις του ενδιαφέροντος για την πολιτική, που συνδέονται και με το βαθμό «ηπιότητας» στη διατύπωση της σχετικής ερώτησης, σημαντικότερο είναι το ζήτημα της ύπαρξης ενός μόνου ή, αντίθετα, πολλαπλών κριτηρίων που θα χρησιμοποιούν στην κατασκευή ενός συνθετικότερου δείκτη για τη μέτρηση της «ψυχολογικής ανάμειξης στην πολιτική». Εκτός της άμεσης ερώτησης για το βαθμό ενδιαφέροντος για την πολιτική, άλλοι τρόποι ανίχνευσης συνδέονται με ερωτήσεις που μετράνε τη συχνή ή διαλειμματική σχέση του ερωτώμενου με την πολιτική επικαιρότητα, το αν, πώς, πού και από ποιον η εν γένει πολιτική γίνεται αντικείμενο διαλόγου, τον όγκο πληροφοριών που κατέχει ο πολίτης για τους πολιτικούς, το πολιτικό σύστημα και την κυβέρνηση της χώρας του. Η πολλαπλότητα αυτή επιτρέπει επίσης το συνυπολογισμό ενός άλλου κρίσιμου κριτηρίου στην έρευνα των σχέσεων των πολιτών με την πολιτική: το βαθμό της πολιτικής γνώσης τους, πέραν της θετικής ή αρνητικής διαθεσιμότητάς τους —κυρίως θυμικού χαρακτήρα— για ψυχολογική ανάμειξη» στην πολιτική.

Από τον Πίνακα αυτό προκύπτουν ορισμένα βασικά συγκριτικά συμπεράσματα: οι Έλληνες, την «ήσυχη» άνοξη του 1983, όπου η στάση αναμονής και προσδοκίας απέναντι στην προγραμματική υλοποίηση και θέσμιση της πολιτικής αλλαγής — η οποία είχε επέλθει μετά τον Οκτώβριο του 1981 — θα μπορούσε να δημιουργεί και σχέσεις απροϋπόθετης εμπιστοσύνης στους κυβερνώντες, με ταυτόχρονη τάση εγκατάλειψης της πολιτικής στα χέρια τους, εμφανίζουν μέσο δείκτη πολιτικότητας ανώτερο του αντίστοιχου ευρωπαϊκού (2,32 έναντι 2,29)· στη δυσκολότερη, κρισιμότερη και από πολλές απόψεις ξεχωριστή βαθμίδα του ενδιαφέροντος για την πολιτική (πολύ ενδιαφέρον), η Ελλάδα κατέχει σαφώς διακριτή θέση στη δυτικοευρωπαϊκή οικογένεια, συγκρίσιμη μόνον προς αυτήν της έντονα πολιτικοποιημένης Ολλανδίας (δείκτης: 2,56)· επιπρόσθετα, το ποσοστό αυτό των πολύ ενδιαφερόμενων πολιτών δεν διαφέρει τόσο από αυτό της παρούσας έρευνας (18% έναντι 23,1%), όσο διαφέρει το αντίστοιχο των απαθών (30% στην ευρωπαϊκή δημοσκόπηση έναντι 15% στην παρούσα έρευνα που έγινε στη σκληρή φάση της προεκλογικής συγκυρίας)· αυτό μπορεί να σημαίνει ότι η σχέση συγκυρίας και ενδιαφέροντος για την πολιτική αφορά περισσότερο το στρώμα των περιθωριακότερων πολιτών, ενώ δεν φαίνεται να επηρεάζει τη διαφορετικού είδους και βαθμού σχέση προς την πολιτική που διακρίνει τον σκληρότερο πυρήνα των πολιτικοποιημένων. Τέλος, από την ευρωπαϊκή έρευνα προκύπτει ότι ο τύπος κατανομής του ελληνικού κοινού στις τέσσερις βαθμίδες ενδιαφέροντος είναι περισσότερο συγγενής προς τον αντίστοιχο της Γαλλίας και λιγότερο προς αυτόν του ιταλικού πληθυσμού. Δεδομένα ερευνών, εξάλλου, που έγιναν το 1981 και προς το τέλος του 1983 επιβεβαιώνουν αυτή τη διάθρωση στην πολιτική διαστρωμάτωση του γαλλικού πληθυσμού.¹³

Η στάση των πολιτών των τεσσάρων νοτιοευρωπαϊκών χωρών απέναντι στην πολιτική και η συναφής τοποθέτησή τους σε έναν άξονα θετικότητας-αρνητικότητας, εκτιμήθηκε στην παρούσα έρευνα και με βάση μια άλλη ερώτηση. Οι τύποι κατανομών των απαντήσεων στην ερώτηση αυτή δίνουν και τη δυνατότητα να γίνει ένας πρώτος έλεγχος της συγκεκριμένης διάθρωσης της πολιτικότητας, όπως αυτή προκύπτει από το δείκτη του ενδιαφέροντος για την πολιτική. Με την ερώτηση αυτή, ο πληθυσμός του δείγματος μπορούσε να αυτοτοποθετηθεί, ως προς τις θυμικές διαστάσεις των σχέσεών του με την πολιτική, επιλέγοντας μία ή το πολύ δύο από τις εννιά κατηγορίες που αναγράφονταν σε μια κάρτα και αντιστοιχούσαν σε ισάριθμα «επικρατέστερα

13. Βλ. J. Stoetzel, *Les valeurs du temps present: une enquête européenne*, Παρίσι 1983, σ. 43 κ.ε.· Sofres, *Opinion publique* 1985, Παρίσι 1985, σ. 28, όπου στη δεύτερη και την τρίτη κλίμακα του ενδιαφέροντος για την πολιτική το «αρκετό» και το «λίγο» ενδιαφέρον έχουν αντικατασταθεί από το «λίγο» και «πολύ λίγο» ενδιαφέρον, αντίστοιχα· με την αλλαγή αυτή επέρχεται και μια διέγνωση της κατηγορίας των ενδιαφερομένων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Διαθέσεις απέναντι στην πολιτική

συναισθήματα που προξενεί η πολιτική» στον καθένα. Το πλεονέκτημα αυτής της μεταβλητής έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι ο ερωτώμενος μπορούσε να ορίσει μόνος του το χαρακτήρα της παράστασης την οποία διαμορφώνει για τις θυμικές σχέσεις του προς την εν γένει πολιτική, έχοντας στη διάθεσή του μια δέσμη —αρκετά επαρκή— με εννοιολογικές αποτυπώσεις αυτής της παράστασης.

Οι διαφορές μεταξύ των τεσσάρων χωρών παρουσιάζονται στον Πίνακα 6. Η κατασκευή του βασίζεται στον αθροιστικό υπολογισμό των ποσοστών των θετικών, των αρνητικών και των μεικτών διαθέσεων απέναντι στην πολιτική, και στις δύο μεταβλητές της ερώτησης, οι οποίες αντιστοιχούν στα δύο επικρατέστερα συναισθήματα για την πολιτική που είχε δικαίωμα να επιλέξει ο ερωτώμενος. Θετικές διαθέσεις θεωρούνται το «πάθος», ο «ενθουσιασμός», η «διάθεση συμμετοχής» και το «ενδιαφέρον», και αρνητικές η «αηδία», η «οργή», η «βαρεμάρα», η «αδιαφορία» και η «δυσπιστία». Οι μεικτές διαθέσεις

προκύπτουν από όλους τους συνδυασμούς των θετικών και των αρνητικών.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 6, η Ελλάδα παρουσιάζεται στις θυμικές διαστάσεις των σχέσεων των πολιτών της προς την πολιτική ως τελείως ξεχωριστή περίπτωση, όπως και στη διαστρωμάτωση της πολιτικότητας με βάση τη διάρθρωση των βαθμίδων του ενδιαφέροντος για την πολιτική· σε αντίθεση με τις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες, στο ελληνικό κοινό πλειοψηφούν συντριπτικά οι θετικές εικόνες για τη σχέση του προς την εν γένει πολιτική. Στις τρεις άλλες χώρες υπάρχει σαφής τάση προς ένα κοινό πρότυπο απορριπτικών διαθέσεων απέναντι στην πολιτική. Όμως αυτή η τάση διαφοροποιείται αν εξετάσει κανείς την εσωτερική δομή των αρνητικών πολιτικών διαθέσεων σε καθενιά από τις τρεις χώρες, με βάση τα ποσοστά του πρώτου συναισθήματος για την πολιτική. Επιπρόσθετα, η ταξινόμηση των πολιτών των χωρών αυτών, σύμφωνα με τη θέση τους σε μια διαβάθμιση της πολιτικότητας, δεν είναι η ίδια στην περίπτωση των θυμικών κριτηρίων εκτίμησης της σχέσης προς την πολιτική με αυτήν που προέκυψε με βάση τον τύπο κατανομής του πολιτικού ενδιαφέροντος. Στην Ιταλία, η δομή των αρνητικών συναισθημάτων εμφανίζεται διογκωμένη στα σημεία εκείνα που υποδηλώνουν οριακές μορφές απόρριψης της πολιτικής: η «οργή» και η «αηδία» συγκεντρώνουν την επιλογή του 27% του ιταλικού κοινού—ως πρώτο συναισθημα για την πολιτική—, αντίθετα με την Ισπανία ή και αυτήν ακόμα την απαθή Πορτογαλία (10,3% και 14%, αντίστοιχα). Παράλληλα, στην Ισπανία και την Πορτογαλία η αναλογία των θετικών πολιτικών διαθέσεων—σύμφωνα και πάλι με τα ποσοστά του πρώτου συναισθήματος— τείνει σαφώς να δώσει θετικότερη εικόνα για την πολιτικότητα των χωρών αυτών σε σύγκριση με αυτήν που προκύπτει από τη μόνη μεταβλητή του πολιτικού ενδιαφέροντος: το σχετικό εύρος επιλογής μεταξύ εναλλακτικών θετικών διαθέσεων καθώς και η ίδια η μορφή διατύπωσης της ερώτησης (δεν καλείται ο ερωτώμενος να επιλέξει μεταξύ αδρά διαγεγραμμένων ποσοτικών διαβαθμίσεων ενός και μόνου κριτηρίου, όπως συμβαίνει στη μεταβλητή του πολιτικού ενδιαφέροντος), είναι παράγοντες που συντελούν στο να διαμορφώνει ο ερωτώμενος άλλες σημάνσεις στην αναπαράσταση των σχέσεων του με την πολιτική. Ωστόσο, αυτοί οι παράγοντες δεν λειτουργούν ομόρροπα στους πολίτες των τριών μεσογειακών χωρών: οι θετικά διατιθέμενοι προς την πολιτική Ισπανοί και Πορτογάλοι—με βάση τα ποσοστά του πρώτου συναισθήματος— υπερβαίνουν την κατηγορία των πολύ και αρκετά ενδιαφερομένων για την πολιτική (28,1% έναντι 23,6% αντίστοιχα για την Ισπανία, και 20,5% έναντι 11,6% στην Πορτογαλία)· αντίθετα, στους Ιταλούς η ερώτηση λειτουργεί αντίστροφα, μη επιτρεπτικά ως προς την πολιτική, δεδομένου ότι αυτοί που έχουν θετικά συναισθήματα για τη σχέση τους με την πολιτική υπολείπονται σαφώς του όγκου των πολιτικά ενδιαφερόμενων πολιτών (24,5% έναντι 32,7% αυ-

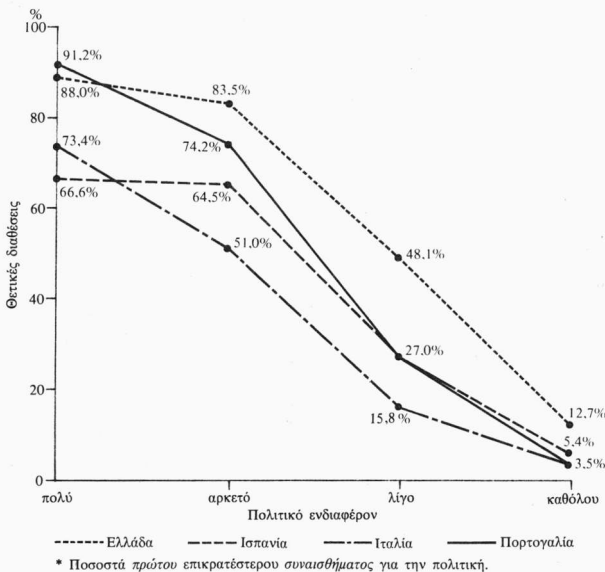
τών που ενδιαφέρονται πολύ ή αρκετά για την πολιτική). Αυτή η αποκλίνουσα τάση μεταξύ πολιτικού συναισθήματος και πολιτικού ενδιαφέροντος στην ιταλική κοινή γνώμη έχει συνέπεια να αλλάξει και η θέση της Ιταλίας ως προς τη συγκριτική κατάταξή της στον άξονα θετικότητας-αρνητικότητας που μπορεί να συνοψίσει τις σχέσεις πολιτικής-πολιτών: ενώ με το κριτήριο του πολιτικού ενδιαφέροντος οι Ιταλοί τοποθετούνται μετά την Ελλάδα, τώρα είναι οι Ισπανοί που χαρακτηρίζονται από περισσότερες θετικές διαθέσεις στις σχέσεις τους με την πολιτική. Μια διαχρονικά ισχύουσα τάση απόρριψης της πολιτικής και γενικότερων αποξενωτικών συμπεριφορών σε ό,τι αφορά τον δημόσιο χώρο —τάση που ανιχνεύθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '50, για να επιβεβαιωθεί είκοσι χρόνια αργότερα¹⁴— μοιάζει να αποτελεί μια από τις κεντρικές σταθερές της ιταλικής πολιτικής κουλτούρας.

Η συσχέτιση πολιτικού ενδιαφέροντος και (θετικών) διαθέσεων απέναντι στην πολιτική, όπως αποτυπώνεται στο Διάγραμμα II, δείχνει μια αρκετά λογική και ρεαλιστική συνάφεια μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών. Εδώ φαίνεται και ο τρόπος που λειτουργεί η μεταβλητή των πολιτικών συναισθημάτων: άτομα με λίγο ή ακόμη και με μηδενικό πολιτικό ενδιαφέρον διακρίνονται για τις θετικές εικόνες που δημιουργούν ως προς τις σχέσεις τους με την πολιτική. Παράλληλα, η τάση που διακρίναμε στην ιταλική κοινή γνώμη γίνεται τώρα περισσότερο εναργής: σε αντίθεση με την Ισπανία και την Πορτογαλία, οι *αρκετά* ενδιαφερόμενοι για την πολιτική στην Ιταλία είναι μια κατηγορία μοιρασμένη σχεδόν εξίσου ανάμεσα στις θετικές και τις αρνητικές παραστάσεις για τη σχέση της με την πολιτική — τη στιγμή που σε αυτή τη βαθμίδα πολιτικού ενδιαφέροντος προσδοκούνται συγκρίσιμα προς την κατηγορία των *πολύ* ενδιαφερομένων ποσοστά θετικών διαθέσεων για την πολιτική. Αντίστοιχη διαφορά ως προς τα θετικά συναισθήματα έναντι της πολιτικής διακρίνει τους Ιταλούς από τους Ισπανούς και τους Πορτογάλους στην αρνητική βαθμίδα του πολιτικού ενδιαφέροντος (: *λίγο* ενδιαφερόμενοι για την πολιτική).

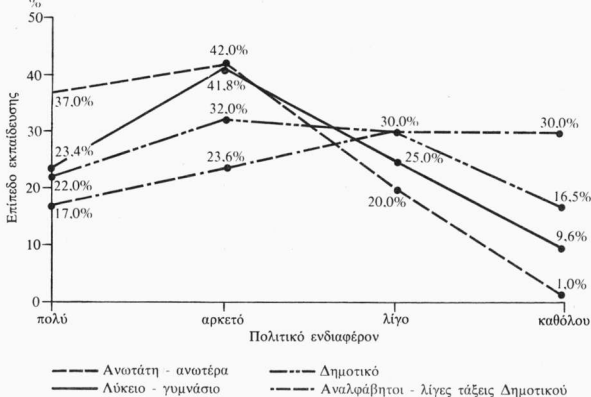
Στην Ελλάδα, η υπερίσχυση των θετικών στάσεων απέναντι στην πολιτική στη συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών δεν σημαίνει ότι δεν υφίστανται ή αμβλύνονται οι ανισότητες και οι διαφορές στο πρότυπο της πολιτικότητας. Το επίπεδο εκπαίδευσης, το φύλο και η κομματική προτίμηση είναι τρεις παράγοντες που συσχετίστηκαν με το πολιτικό ενδιαφέρον στο Διάγραμμα III, για να καταδειχθεί αυτή η ανισότητα και η διαφοροποίηση, που είναι εξάλλου συστατικά στοιχεία μιας πολιτικής διαστρωμάτωσης.

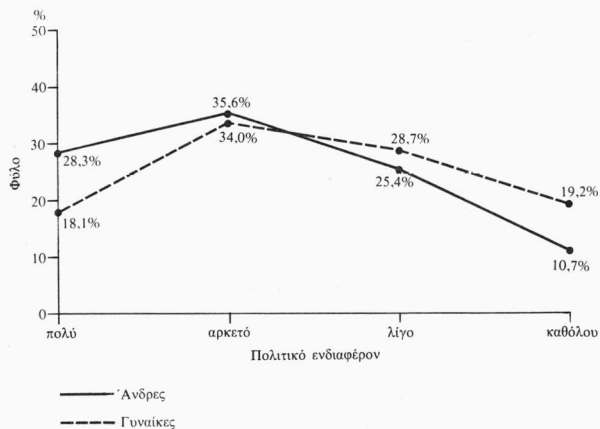
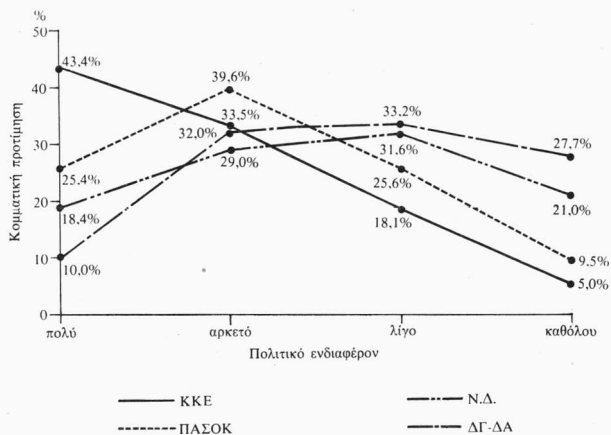
14. Almond - Verba (1963), *passim*, και των ίδιων *The Civic Culture Revisited*, Βοστώνη 1980. Στη δεύτερη αυτή έρευνα οι Almond και Verba εργάστηκαν με τις ίδιες μεθοδολογικές και θεωρητικές προϋποθέσεις που υιοθέτησαν στην πρώτη.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΙΙ. Πολιτικό ενδιαφέρον και διαθέσεις απέναντι στην πολιτική*

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΙΙΙ. Πολιτικό ενδιαφέρον, εκπαίδευση, κόμμα, φύλο (Ελλάδα)

Στην παρούσα έρευνα επιβεβαιώνεται ότι οι «ξεχασμένοι της πολιτικής» βρίσκονται σε κατώτερες βαθμίδες της κλίμακας μόρφωσης, εντοπίζονται στον συντηρητικό πόλο του πολιτικού φάσματος και είναι περισσότερο γυναικες. Αντίθετα, οι άνδρες, αυτοί που τοποθετούνται περισσότερο προς την Αριστερά και όσοι διαθέτουν ανώτερη μόρφωση συνιστούν σαφώς τις πολιτικότερες κατηγορίες του πληθυσμού.¹⁵ Αξιοσημείωτο σε ό,τι αφορά την «ψυχολογική ανάμειξη στην πολιτική» είναι το ότι υπάρχει μια συγκλίνουσα τάση στην καμπύλη ενδιαφέροντος μεταξύ των ψηφοφόρων της Ν.Δ. και όσων δεν δήλωσαν πρόθεση ψήφου (ΔΓ, ΔΑ). Τέλος, η έντονα κατακόρυφη καμπύλη ενδιαφέροντος των κομμουνιστών υποδηλώνει μια τάση οριακής όσο και μη συγκυριακής πολιτικότητας (η σχετική πλειοψηφία τους τοποθετείται στην υψηλότερη βαθμίδα πολιτικού ενδιαφέροντος), σε σύγκριση με την «κεντρικότερη» και μετριοπαθέστερη καμπύλη πολιτικότητας των οπαδών του ΠΑΣΟΚ.

Ο υψηλός βαθμός ανάπτυξης των σχέσεων πολιτικής επικοινωνίας, η έντονη πολιτικότητα και η επικυριαρχία των θετικών παραστάσεων στους πολίτες για τη σχέση τους προς την πολιτική συνιστούν τρεις βασικές πτυχές της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας· συγχρόνως, οροθετούν μια πρώτη διαχωριστική τομή ανάμεσα στα πρότυπα σχέσεων των κοινωνιών προς την πολιτική που ισχύουν για τις τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες και στο αντίστοιχο της Ελλάδας· οριακή εκδοχή αυτών των προτύπων φαίνεται να αποτελεί η περιθωριακή πολιτική κουλτούρα της Πορτογαλίας.

Τα χαρακτηριστικά αυτά της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας συναρτώνται με τις θεσμικές αλλαγές, τη συνολικότερη αλλαγή στο πολιτικό σύστημα και στην πολιτική διαδικασία —κατά τις περιόδους 1974-1981 και 1981-1985¹⁶— και το ιδιαίτερα πολιτικοποιημένο και συμπαγές πρότυπο ενσωμάτωσης, κινητοποίησης και συνολικής άρθρωσης πολιτικών σχέσεων με τα κοινωνικά στρώματα που εισήγαγαν το ΠΑΣΟΚ και η κομμουνιστική Αριστερά. Ωστόσο, οι όροι και τα περιεχόμενα της ιδιομορφίας αυτής της ελληνικής περίπτωσης θα πρέπει να εξεταστούν και σε σχέση με δομικότερα στοι-

15. Για την πλούσια βιβλιογραφία εθνικών και διεθνικών εμπειρικών ερευνών που αφορά τη συσχέτιση φύλου και εκπαίδευσης με το πολιτικό ενδιαφέρον, βλ. Milbrath - Goel (1977), σ. 47-48. Η συσχέτιση αυτών των δύο παραγόντων με τη διαβάθμιση της έντασης του πολιτικού ενδιαφέροντος επιβεβαιώνεται και ως προς τις τρεις άλλες χώρες της παρούσας έρευνας. Ειδικά για την απάθεια των Ιταλίδων απέναντι στην πολιτική, βλ. M. Weber, *Italia: Paese Europeo?*, Μιλάνο 1986, κεφ. 3.

16. Μια από τις πρώτες ξεχωριστές προσεγγίσεις της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, με ιστορικές αναγωγές και ανάλυση της σημασίας που έχουν, για το χαρακτήρα της, οι μετά το 1974 πολιτικές μεταβολές, είναι το άρθρο του Νικηφόρου Διαμαντούρου «Greek Political Culture in Transition: Historical Origins, Evolution, Current Trends», στο R. Clogs (επιμ.), *Greece in the 1980's*, 1983, σ. 43-70.

χεία τα οποία εγγράφονται στην ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης ενός ξεχωριστού, σε σύγκριση με το δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο, τρόπου συνάρθρωσης του πολιτικού με το κοινωνικό – τρόπου που συνεπάγεται μιαν οιοσεί όσωση ανάμεσα στον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο.¹⁷

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΟΞΕΝΩΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ

Εκτός από την κλίμακα του ενδιαφέροντος για την πολιτική, τη θυμική διάσταση των σχέσεων προς την πολιτική και το βαθμό ανάπτυξης της πολιτικής επικοινωνίας, η ανάμειξη ή αποξένωση των πολιτών από την πολιτική προσδιορίζεται και από μια άλλη παράμετρο, περισσότερο γνωστικού χαρακτήρα, η οποία αναφέρεται στην απόσταση που κρίνει ο πολίτης ότι τον χωρίζει από τα κοινά. Η απόσταση αυτή μετριέται με το βαθμό συμφωνίας του ερωτώμενου στη διατύπωση-απόφθεγμα «η πολιτική είναι τόσο μεπερδεμένη που άνθρωποι σαν εμάς δεν μπορούν να την καταλάβουν». Η εισαγωγή αυτής της μεταβλητής χρονολογείται από την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία και αυτοί που την εισήγαγαν προέρχονται από την «ομάδα του Μίσιγκαν»· χρησιμοποιείται από κοινού με άλλες μεταβλητές, προκειμένου να κατασκευαστεί ένας δείκτης μέτρησης του πόσο «πολιτικά αρμόδιους» θεωρούν οι πολίτες τους εαυτούς τους· η τοποθέτηση ως προς την παραπάνω άποψη ανάγεται στο διχοτομικό σχήμα της συμφωνίας/ασυμφωνίας, στο οποίο έχουν συγχωνευτεί δύο διαβαθμίσεις συμφωνίας και δύο αντίστοιχες διαφωνίας.¹⁸

Οι λόγοι εισαγωγής αυτής της μεταβλητής στις έρευνες πολιτικής κουλτούρας συνδέονται με τις ανατροπές που υπέστη το φιλελεύθερο-κανονιστικό δόγμα ερμηνείας των σχέσεων ανάμεσα στον αξιωματικά οριζόμενο έλλογο-πληροφορημένο-συμμετοχικό πολίτη και στη θεωρητικά πλήρως συστοιχούμενη προς τις ανάγκες και τα αιτήματά του πολιτική «ελίτ» μιας δημοκρατίας. Η διαπιστούμενη προϊούσα «απόσταση» ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο προνομιακούς πόλους της «εξαιρετικά απλουστευτικής»¹⁹ αστικής πολιτικής θεωρίας οδήγησε στην ανάπτυξη αναλύσεων που τείνουν να ενσωματώσουν και

17. Βλ. Κ. Τσουκαλά, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981, ιδιαίτερα το Τέταρτο Μέρος.

18. Βλ. Α. Campbell - G. Gurrin - W.E. Miller, *The Voter Decides*, Έβανσον Ιλ., 1954· Ph. Converse, «Change in the American Electorate» στο Α. Campbell - Ph. Converse (επιμ.), *The Human Meaning of Social Change*, Νέα Υόρκη 1970· E. Muller, «Cross-National Dimensions of Political Competence», *American Political Science Review*, 64/1970. Το άρθρο αυτό βασίζεται στα δεδομένα της συγκριτικής έρευνας των Almond και Verba (1963), οι οποίοι μέτρησαν με δύο ερωτήσεις την «πολιτική αρμοδιότητα» των πολιτών των πέντε εθνών, κατά τρόπο διαφορετικό από την «ομάδα του Μίσιγκαν».

19. Βλ. Milbrath-Goel (1977), σ. 152.

να νομιμοποιήσουν την απόσταση αυτή, απομακρυνόμενες συγχρόνως από τις κανονιστικές επιταγές της ρουσσωικής παράδοσης, που τις θεωρούν ανέφικτες. Ένας κοινός παρονομαστής των αναλύσεων αυτών —και συγχρόνως μείζων θεωρητικός τόπος τους— είναι η ιδέα του «μέσου», «κοινού», «καθημερινού» πολίτη, ο οποίος είναι εξ ορισμού «μακριά» πλέον από την πολιτική και συνιστά το κυρίαρχο πρότυπο στην πολιτική ανθρωπολογία του ανεπτυγμένου καπιταλισμού.

Αυτό ακριβώς το στερεότυπο αναπαράγεται στη λεκτική εκφορά της μεταβλητής αυτής για το μη κατανοητό της πολιτικής: έτσι όπως διατυπώνεται η ερώτηση, στην ουσία καταφάσκει η άποψη για την απόσταση πολίτη-πολιτικής μέσω της «ουδέτερης» μορφής με την οποία μεταφέρεται μια ολιστική και κυρίαρχη αίσθηση («... λέγεται ότι η πολιτική είναι τόσο μπερδεμένη που...», κατά την κλασικότερη διατύπωση)· εκτός των ψυχολογιστικών συστατικών αυτής της διατύπωσης, η έννοια του «μέσου πολίτη» και ο τρόπος του ορισμού της εισδύει στη συνείδηση του ερωτώμενου (μια από τις περιπτώσεις όπου το ερωτηματολόγιο όχι μόνο φέρει αλλά και μεταφέρει ιδεολογία). Ο μηχανισμός είναι απλός: ο ερωτώμενος εγκალείται ως μέλος ενός ρευστού, καθότι περιγραφικού, συλλογικού υποκειμένου, και καλείται να απαντήσει κατά συμπερασμό· οι «άνθρωποι σαν εμάς» δεν είναι άλλοι από τους μοριακά και εμπειριστικά προσλαμβανόμενους «ανθρώπους του δρόμου», και όχι οι κοινωνικά οριζόμενοι και διαφοριζόμενοι πολίτες, με ομάδα ή ομάδες των οποίων ο ερωτώμενος θα μπορούσε να συνταυτίζεται «σαν να ήταν αυτός ο ίδιος».

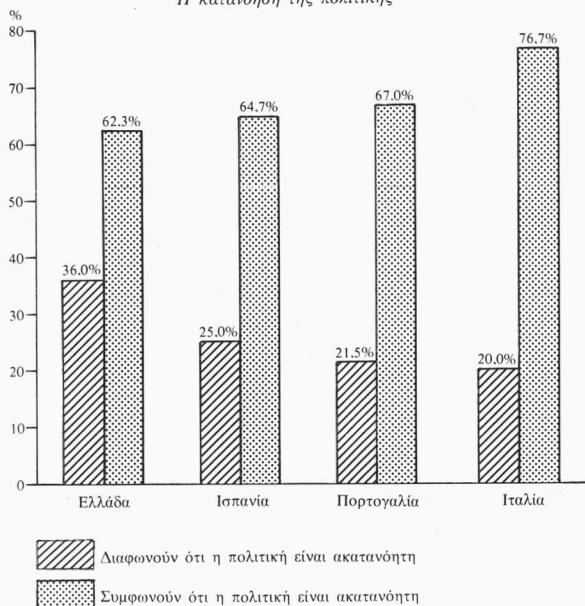
Ωστόσο, δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των ερευνητών σε ό,τι αφορά την καταστατική θέση, τις ερμηνευτικές ιδιότητες και τα σημεία αναφοράς της μεταβλητής αυτής για το μη κατανοητό της πολιτικής. Η «ομάδα του Μίσιγκαν» τη χρησιμοποιεί για να μετρήσει το βαθμό ανταπόκρισης του πολιτικού συστήματος απέναντι στα αιτήματα των πολιτών. Άλλοι πολιτικοί επιστήμονες τη χρησιμοποιούν, από κοινού με άλλες μεταβλητές, για να εκτιμήσουν το βαθμό «πολιτικής απάθειας»²⁰ στη Γαλλία, η κατανόηση ή όχι της πολιτικής συνδέεται με το πολιτικό ενδιαφέρον προκειμένου να υπάρξει ένα συνθετότερο κριτήριο σε σχέση με το βαθμό ανάμειξης των πολιτών στην πολιτική.²¹

Στην παρούσα έρευνα, η μη αρμοδιότητα που νιώθουν οι πολίτες απέναντι στην πολιτική, η κατάφασή τους στο ότι η πολιτική είναι κάτι το πολύπλοκο και ακατανόητο (που μόνον οι πολιτικοί το θεωρούν απλό και κατα-

20. Όπως οι Barnes και Kaase (1979).

21. Βλ. J. Capdevielle - E. Dupoirier - G. Grunberg - E. Schweisguth - C. Ysmal, *France de gauche vote à droite?*, Παρίσι 1981, σ. 107.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Η κατανόηση της πολιτικής

νοητό, αφού αυτοί ακριβώς ασχολούνται μαζί της κατ' επάγγελμα, μέσα στον κλασικό καταμερισμό του πολιτικού έργου) είναι ένα ακόμη στοιχείο που διαφοροποιεί την πολιτική κουλτούρα της Ελλάδας από εκείνη των τριών άλλων χωρών, όπως φαίνεται στον Πίνακα 7.

Η διχοτόμηση των απαντήσεων στην ερώτηση αυτή (συμφωνούν απόλυτα/μάλλον συμφωνούν, και μάλλον διαφωνούν/διαφωνούν απόλυτα) έχει αποτέλεσμα οι διαφορές στα πρότυπα κατανομών των στάσεων του πληθυσμού των τεσσάρων χωρών να εμφανίζονται σχετικά αμβλυμένες, χωρίς βέβαια να τίθεται υπό αμφισβήτηση το γεγονός της ξεχωριστής διεκδίκησης γνώσης και αρμοδιότητας στην πολιτική από τους Έλληνες και της αποξενωτικής συμπεριφοράς των Ιταλών στον αντίθετο πόλο. Έχει, λοιπόν, σημασία να τονιστεί ότι αυτοί που στην Ελλάδα διεκδικούν απόλυτη γνώση και αρμοδιότητα, λόγω στην πολιτική (διαφωνώντας απόλυτα στο ότι είναι ακατανόητη), αποτελούν το 1/4 σχεδόν του πληθυσμού (23,5%), έναντι μιας πο-

λύ μικρής μειωσιμίας στην Ισπανία, την Ιταλία και την Πορτογαλία (4,6%, 5,8% και 8,8%, αντίστοιχα).

Η ιδιαιτερότητα της Ελλάδας ισχύει και σε σύγκριση με τη μεγάλη απόσταση από την πολιτική που χαρακτηρίζει τον «μέσο πολίτη» άλλων ευρωπαϊκών κρατών: στα μέσα της δεκαετίας του '70, μόνο 2,8% των Άγγλων, 3,7% των Ολλανδών, 7,9% των Αυστριακών και 9,3% των Γερμανών διαφωνούσαν απόλυτα με την άποψη για την πολιτική τους αναρμοδιότητα.²²

Ένα άλλο δεδομένο που συγκυλύπτεται από τη διχοτόμηση των στάσεων στη συγκεκριμένη αυτή μεταβλητή είναι ότι το ελληνικό κοινό πολώνειται στις ακραίες εκδοχές της συμφωνίας-ασυμφωνίας —έστω και αν αυτό δεν ισχύει μόνο στην περίπτωση αυτής της μεταβλητής—, γεγονός που θα πρέπει να συσχετιστεί με γενικότερους πολιτισμικούς παράγοντες που ορίζουν τη μορφολογία των στάσεων, συμπεριφορών και τοποθετήσεων στην Ελλάδα και, ενδεχομένως, με τη συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία της στιγμής: αντίθετα, οι Ισπανοί ευνοούν τους μετρίτερος βαθμούς («μάλλον συμφωνώ» ή «μάλλον διαφωνώ»), ενώ οι Ιταλοί και οι Πορτογάλοι συγκεντρώνονται στη συντριπτική πλειοψηφία τους στις δύο κλίμακες της συμφωνίας, με απόλυτη ή σχετική ισοκατανομή. Τέλος, πρέπει να επισημάουμε ότι αν, στη συγκεκριμένη ερώτηση, θεωρήσουμε την επιλογή μη απάντησης (ΔΓ, ΔΑ) ως δηλωτική αποξένωσης απέναντι στην πολιτική, ή εν γένει απόστασης από αυτήν,²³ τότε το σύνολο των «αναρμόδιων» στην Ισπανία και την Πορτογαλία αυξάνεται στο 75% και 78,5%, αντίστοιχα.

Και στις τέσσερις χώρες, οι παράγοντες που επηρεάζουν τη δυνατότητα γνώσης και τη διεκδίκηση αρμοδιότητας στην πολιτική είναι, πρώτα, η εκπαίδευση, ύστερα η ηλικία και μετά το φύλο: οι λιγότερο μορφωμένοι, οι περισσότερο ηλικιωμένοι και οι γυναίκες φαίνεται να συναιρούν τη σχετικά περιθωριακότερη ή μειονεκτικότερη κοινωνική τους θέση με την εγκατάλειψη της πολιτικής στους επαγγελματίες/γνώστες της — φαινόμενο που επιβεβαιώνει σχετικά συμπεράσματα άλλων ερευνών.²⁴

Στην Ελλάδα, αντίθετα με ό,τι παρατηρείται στις υπόλοιπες τρεις χώρες, ο βαθμός «ψυχολογικής ανάμειξης στην πολιτική» —όπως αποτυπώνεται στην κλιμάκωση του πολιτικού ενδιαφέροντος— λειτουργεί σχετικά αυτόνομα ως προς την περισσότερο γνωστικά προσδιοριζόμενη στάση που υιοθετείται απέναντι στην «πολιτική αρμοδιότητα» (οι σχετικοί συντελεστές μεταξύ

22. Βλ. Barnes - Kaase (1979).

23. Όπως τη θεωρεί η M. Weber (1986, σ. 40), στην ανάλυση των κατανομών των απαντήσεων στην ίδια ερώτηση.

24. Βλ. Barnes - Kaase. Στην έρευνα αυτή η μεταβλητή της «πολιτικής αρμοδιότητας» και κατανόησης της πολιτικής είναι μια από τις έξι που συνιστούν το δείκτη «πολιτικής απάθειας».

των δύο μεταβλητών είναι 0,41 για την Πορτογαλία και 0,38 για την Ισπανία, 0,33 για την Ιταλία έναντι 0,24 για την Ελλάδα). Οπωσδήποτε, οι Έλληνες με «πολύ ενδιαφέρον» για την πολιτική δεν απαλλοτριώνουν τη διεκδίκηση της πολιτικής τους αρμοδιότητας, διεκδίκηση που μπορεί να υποδηλώνει και μια αμφισβήτηση του διαχωρισμού ανάμεσα στους ειδήμονες περί τα κοινά και στους υπόλοιπους που απλώς «ακολουθούν»· παράλληλα, όμως, αρκετοί από τους πολύ ενδιαφερόμενους για την πολιτική «συμφωνούν απόλυτα» στην αδυναμία τους να διαθέτουν εκείνη τη γνώση για την πολιτική που θα τους πρόσφερε καλύτερες προϋποθέσεις για το συμμαρισμό της πολιτικής αρμοδιότητας με την τάξη των πολιτικών (32% των «πολύ ενδιαφερομένων» συμφωνούν απόλυτα με το μη κατανοήσιμο της πολιτικής).

Αυτή η σχετική διάζευξη ανάμεσα στις δύο μεταβλητές μπορεί να οφείλεται στη διογκωμένη εκπροσώπηση των εν γένει ενδιαφερομένων για την πολιτική στο δείγμα του ελληνικού πληθυσμού. Παράλληλα, όμως, σημαίνει μια διαφορετική πρόσληψη του ίδιου του περιεχομένου που έχει η έννοια «πολιτικό ενδιαφέρον»· στην Ελλάδα, μπορεί να υποθεθεί ότι αυτή η πρόσληψη υπόκειται περισσότερο στις ιδεολογικά και θυμικά φορτισμένες διαστάσεις που κυριαρχούν στις σχέσεις των πολιτών με το πολιτικό — «διαστάσεις που συνεπάγονται και μια αναίρεση της αιτιακής συνάφειας η οποία εγγράφεται αξιωματικά στο ρασιοναλιστικό σχήμα ανάμιξη στην πολιτική-γνώση της πολιτικής-αρμοδιότητα για την πολιτική. Το Μάιο του 1985, η πολιτική δεν ήταν «δύσκολη» για αρκετούς Έλληνες, αφού το όχημα για την αρμόδια γνώση της ήταν η διαχρονικά δεδομένη και οικεία, αναγωγιστική, ηθικιστική και ανθρωπομορφική ιδεολογική μήτρα του πολιτικού λαϊκισμού: η σύγκρουση του «καλού» και του «κακού κόσμου», στην οποία κωδικογραφούνται ευανάγνωστα και ψυχολογιστικά όλες οι σύνθετες πολιτικές διεργασίες και διακυβεύματα, προκειμένου «όλοι» να εγκληθούν ως αρμοδιότατα πολιτικά υποκείμενα, καταργουμένης φαινομενικά της επικοινωνιακής/εξουσιαστικής απόστασης ανάμεσα στον εξειδικευμένο λόγο της πολιτικής ηγεσίας και στο διάχυτο και ελάχιστα διαφοροποιημένο σύνολο παραστάσεων του κοινού νου. Ο κώδικας αυτός, που αποτελεί μια από τις σταθερές των τρόπων πολιτικής επικοινωνίας και ενσωμάτωσης στην Ελλάδα, μπορεί να αυξήσει τις πιθανότητες μη αποξένωσης των πολιτών από την πολιτική και για τον πρόσθετο λόγο ότι εκφέρεται μέσα από μια πολιτική διαδικασία που προσλαμβάνει τη μορφή ενός κομματικού κορπορατισμού· σε αυτόν, η ύστατη και συμπυκνωτική σήμανση της εν γένει πολιτικής διαμεσολαβείται από μια οιονεί φατριαστική σχέση των κοινωνιών προς τον επικυρίαρχο πολιτικό θεσμό: τα κόμματα και τις άμεσα εξαρτημένες από αυτά οργανώσεις συμφερόντων της πολιτικά/κρατικιστικά διατεταγμένης κοινωνίας-των-ιδιωτών.

Οι συνέπειες αυτών των μορφών σχέσης προς την πολιτική δεν μπορεί

παρά να αντανακλώνται και στις στάσεις των πολιτών απέναντι στους πολιτικούς, τους φορείς εξουσιαστικών ρόλων, τα κόμματα, το πολιτικό σύστημα. Η διαπιστωμένη απόσταση —αν όχι και απόρριψη— των πολιτών από την πολιτική, η αίσθησή τους ότι «αυτά είναι πράγματα μακριά από μένα και δεν με αφορούν», αποκτά περισσότερο συγκεκριμένη και θέσμια μορφή στη συμφωνία με την άποψη ότι «οι πολιτικοί δεν ενδιαφέρονται γι' αυτά που σκέφτονται άνθρωποι σαν κι εμένα». Η μεταβλητή αυτή εισήχθη στις έρευνες πολιτικής κουλτούρας επίσης μετά τον πόλεμο από την «ομάδα του Μίσιγκαν», και, μολονότι χρησιμοποιείται για την εκτίμηση του βαθμού στον οποίο οι πολίτες θεωρούν τους εαυτούς τους «πολιτικά αρμόδιους», υποδηλώνει ευθέως και το μέλημα των ερευνητών να διερευνήσουν την έκταση μιας ενδεχόμενης κρίσης αντιπροσώπευσης.²⁵

Οι Έλληνες αισθάνονται σαφώς περισσότερο αντιπροσωπευόμενοι και λιγότερο αποξενωμένοι από τους πολιτικούς τους, σε σύγκριση με την ευρέως διαδεδομένη αίσθηση πολιτικής εγκατάλειψης που διακρίνει τον «μέσο πολίτη» των τριών άλλων νοτιοευρωπαϊκών κοινωνιών. Αυτό προκύπτει από τη σύγκριση των προτύπων κατανομής της συμφωνίας-ασυμφωνίας με την άποψη ότι «τους πολιτικούς δεν τους πολυενδιαφέρει τι σκέφτονται άνθρωποι σαν κι εμάς», στον Πίνακα 8.

Η περιθωριακή πολιτικότητα των Πορτογάλων και η επικράτηση αποριπτικών στάσεων απέναντι στην πολιτική μεταξύ των Ιταλών ενισχύονται εδώ και από μια αίσθηση ελαχιστοποιημένης σχέσης επικοινωνίας και εντολής μεταξύ πολιτών και τάξης πολιτικών, αφού μόνον ένας στους δέκα Πορ-

25. Το «αναπόφευκτο» της αυτονόμησης του αντιπροσώπου από τον αντιπροσωπευόμενο αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης ήδη από τα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα, στο έργο του R. Michels, *Les Partis Politiques. Essai sur les tendances oligarchiques des democracies*, Παρίσι 1971 (πρώτη έκδοση στα γερμανικά, 1914). Στη δεκαετία του 1950, οι δομικές μεταβολές στους όρους πολιτικής οργάνωσης των πολιτικών δημοκρατιών και η συνακόλουθη αμφισβήτηση ή/και αναιρέση βασικών δογμάτων της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας είχαν αποτελέσει μια μετατόπιση των αξόνων της πολιτικής έρευνας, από τις κανονιστικές και ηθικές διαστάσεις μιας θεματικής που έλκει την καταγωγή της από τη Γαλλική Επανάσταση στα περισσότερα πραγματιστικά ζητήματα της αποτελεσματικότητας και της απόδοσης των κρατικών μηχανισμών και στη διερεύνηση του βαθμού συγκατάθεσης των κυβερνωμένων. Για μια μαρξιστική προσέγγιση της προβληματικής για τις μορφές πολιτικής αντιπροσώπευσης στις σημερινές αστικές κοινωνίες, για τη διαμεσολάβηση και για τις εναλλακτικές δυνατότητες αναπαραγωγής της δομής πολιτικής κυριαρχίας βλ. G. Therborn, *What Does the Ruling Class Do When it Rules?*, Λονδίνο 1978, Μέρος Β', κεφ. 4, 5. Για τους μετασχηματισμούς του κράτους και τις συνέπειές τους στο πολιτικό σύστημα και στις σχέσεις, τους όρους και τα περιεχόμενα αντιπροσώπευσης στην περίπτωση της μεταπολεμικής Γερμανίας, βλ. Γ. Ανόλι, *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας*, Αθήνα 1971. Για την «οριστική παρακμή των θεσμών της πολιτικής δημοκρατίας» και την εμφάνιση του «ανταρχικού κρατισμού» στα «κυρίαρχα καπιταλιστικά κράτη», βλ. Ν. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα 1982, Μέρος Τέταρτο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Αποξένωση από την πολιτική τάξη

	Ελλάδα %	Ισπανία %	Ιταλία %	Πορτογαλία %
Συμφωνούν απόλυτα	30,8	18,4	34,5	43,8
Μάλλον συμφωνούν	18,7	46,0	41,6	32,9
Μάλλον διαφωνούν	17,3	20,6	15,9	7,3
Διαφωνούν απόλυτα	28,7	2,6	2,5	3,4
ΔΓ	4,1	10,5	5,4	11,3
ΔΑ	0,5	2,0	0,1	1,4

τογάλους και ούτε δύο στους δέκα Ιταλούς «αναγνωρίζονται» στους αντιπροσώπους τους. Οι Ισπανοί τοποθετούνται σε μια θετικότερη διάσταση —δπως και στη μεταβλητή για το μη κατανοήσιμο της πολιτικής—, αν και ο βαθμός εμπιστοσύνης με τον οποίο περιβάλλεται η ισπανική πολιτική τάξη εμφανίζεται μικρότερος με την τουλάχιστον αμφίσημη στάση που εκφράζεται σε αυτούς που δεν τοποθετήθηκαν (ΔΓ, ΔΑ).

Και σε αυτή την περίπτωση, η ελληνική ιδιομορφία δεν περιορίζεται στο νοτιοευρωπαϊκό πλαίσιο. Σύμφωνα με δεδομένα συγκριτικής έρευνας σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη, οι Έλληνες έχουν σαφώς μεγαλύτερους δεσμούς εμπιστοσύνης και αναγνώρισης με τους πολιτικούς τους απ' όσο οι Βρετανοί (1,9% διαφωνούν απόλυτα και 28,6% μάλλον διαφωνούν με το ότι «οι πολιτικοί δεν ενδιαφέρονται...»), τους Ολλανδούς (3,2% και 35%, αντίστοιχα), τους Γερμανούς (4,6% και 28,3%) και τους Αυστριακούς (5,4% και 21,1%).²⁶

Η εκπαίδευση, η ηλικία, το φύλο και ο βαθμός ενδιαφέροντος για την πολιτική δεν συσχετίζονται τόσο με τη μεταβλητή αυτή όσο με την προηγούμενη της πολιτικής αρμοδιότητας. Αντίθετα, μια διαφορά εμφανίζεται στο βαθμό αποξένωσης από τους πολιτικούς μεταξύ των ψηφοφόρων: οι συντηρητικοί και οι κομμουνιστές συμφωνούν στην πλειοψηφία τους (57,5% και 54,7%, αντίστοιχα) για την ανυπαρξία σχέσης ανταπόκρισης μεταξύ πολιτών και πολιτικών, ενώ από τους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ, με τη μεσολάβηση της ισχυρότερης ταύτισής τους προς το κόμμα εξουσίας και των ποικίλων υλικών και συμβολικών πελατειακών ωφελημάτων, οι περισσότεροι (54,5%) βρίσκονται σε θετική σχέση προς τους πολιτικούς «τους».

Η πολιτική περιθωριοποίηση συνοδεύεται από μια κυνικά κριτική στά-

26. Barnes - Kaase (1979).

ση απέναντι στους κυβερνώντες.²⁷ Οι πολιτικά απληροφόρητοι και αδιάφοροι, οι αποξενωμένοι από την πολιτική και εγκαταλελειμμένοι από τους πολιτικούς εκφράζουν συχνά τη συμφωνία τους με απόψεις που υποστηρίζουν τη «διαφθορά της εξουσίας».²⁸ Μία από αυτές τις απόψεις συμπεριλήφθη στην παρούσα έρευνα. Οι διαφορές μεταξύ των τεσσάρων νοτιοευρωπαϊκών κοινωνιών στα πρότυπα κατανομής της συμφωνίας/ασυμφωνίας των πολιτών τους με την άποψη ότι «όποιος αποκτήσει την εξουσία κοιτάζει πάντα το προσωπικό του συμφέρον» φαίνονται παρακάτω στον Πίνακα 9 και επιβεβαιώνουν και εδώ την ιδιαιτερότητα της Ελλάδας.

Οι Πορτογάλοι, οι Ιταλοί και, σε κάποιο διαφορετικό βαθμό, οι Ισπανοί φαίνεται να συμφωνούν ότι οι κάτοχοι εξουσιαστικών ρόλων δεν μπορούν εύκολα να νομιμοποιηθούν ως χρηστοί εκπρόσωποι και φύλακες του «κοινού καλού». Εδώ εντοπίζεται ίσως ένα σημαντικό δείγμα κρίσης ή/και εξ αντικειμένου κοινωνικής αναίρεσης μιας από τις βασικές κανονιστικές αρχές νομιμότητας της πολιτικής εξουσίας και νομιμοποίησης των φορέων της στις εν λόγω δημοκρατίες· αυτή η ένδειξη κρίσης δεν παραπέμπει ωστόσο σε συνολικότερη αμφισβήτηση της δυνατότητας καθεστωτικής αναπαραγωγής του εξουσιαστικού συγκροτήματος στις νεοπαγείς ιβηρικές δημοκρατίες ή στην Ιταλία. Ο κυνισμός απέναντι στην εξουσία, που εκδηλώνεται με τέτοιου είδους συμπεριφορές, μπορεί απλώς να νομιμοποιεί την άποψη ότι οι «κρίσιμες πτυχές της συναίνεσης και συγκατάθεσης» απέναντι στους κυβερνώντες «δεν εντοπίζονται στους κυβερνώμενους» αλλά «στη συναίνεση που υπάρχει μεταξύ των ίδιων των ομάδων των κυβερνώντων και στη συγκατάθεση ως προς τη νομιμότητά τους από τα μέλη του κρατικού μηχανισμού».²⁹

Οι τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες δεν γνωρίζουν ασφαλώς στην ίδια ένταση το πρόβλημα της νομιμότητας των φορέων εξουσίας: οι Ιταλοί βρί-

27. Βλ. G. Therborn, *The Ideology of Power and the Power of Ideology*, 1980, σ. 96.

28. Οι Milbrath και Goel (1977) κάνουν διάκριση ανάμεσα σε δύο μορφές πολιτικής αλλοτρίωσης, σύμφωνα με κριτήρια της συστημικής - λειτουργιστικής θεωρίας: αλλοτρίωση ως προς το πολιτικό καθεστώς και τους θεσμούς του («ανομία») και πολιτικό «κυνισμό-δυσπιστία» απέναντι στην κυβέρνηση και την πολιτική ηγεσία. Για τη δεύτερη αυτή εκδοχή αλλοτρίωσης, από ερευνητές του Κέντρου Πολιτικών Μελετών του Πανεπιστημίου του Μίσιγκαν έχει κατασκευαστεί μια «κλίμακα κυνισμού» βασισμένη σε πέντε μεταβλητές, που αναφέρονται σε συναισθήματα εμπιστοσύνης και αντιλήψεις περί διαφθοράς, αξιοκρατίας και ικανότητας που εκφράζουν οι πολίτες σε σχέση με την κυβέρνηση της χώρας τους. Από μια κριτική σκοπιά οι αντιλήψεις περί «κυνισμού», «ανομίας» κτλ. είναι σε μεγάλο βαθμό προβληματικές, τη στιγμή που αντιλήψεις πολιτών οι οποίες ταξινομούνται στις κατηγορίες αυτές (που υποδηλώνουν αρνητικά την αξιωματικά αιτούμενη «ευταξία» και «αρμονία» οι οποίες πρέπει να χαρακτηρίζουν τη συμπεριφορά των «κόσμων» πολιτών) αποτυπώνουν ακριβώς φαινόμενα χαρηνή στα νεοσυντεχνιακά συμπλέγματα στη διοίκηση και στην κυβέρνηση πολλών σύγχρονων αστικών κοινωνιών.

29. Βλ. G. Therborn (1980), σ. 109.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Στάσεις απέναντι στη «διαφθορά» των κυβερνώντων

	Ελλάδα %	Ισπανία %	Ιταλία %	Πορτογαλία %
Συμφωνούν απόλυτα	47,1	22,9	47,8	44,4
Μάλλον συμφωνούν	16,9	40,3	31,8	33,3
Μάλλον διαφωνούν	17,3	20,1	13,3	5,7
Διαφωνούν απόλυτα	15,8	3,2	3,5	3,0
ΔΓ/ΔΑ	3,0	13,6	4,1	13,1

σκονται πολύ πιο κοντά στην κυνική στάση των Πορτογάλων, παρά τις σημαντικές διαφορές στην πολιτική ιστορία και κουλτούρα των τελευταίων δεκαετιών· οι Ισπανοί εμφανίζονται πολύ περισσότερο νομιμόφρονες. Σε σύγκριση όμως με την Ελλάδα —όπου το 1/3 του πληθυσμού συγκατατίθεται σε μια ιδεατή χρηστότητα της εξουσιαστικής ομάδας, παρέχοντας έτσι, εξ αντικειμένου, μια ικανοποιητική βάση νομιμοποίησης του ρόλου και των αποφάσεών της— είναι πρόδηλο ότι οι λαοί των τριών άλλων χωρών παρουσιάζουν σαφώς αρνητική εικόνα για τις σχέσεις τους με την κυβερνώσα ελίτ.

Η κομματική τοποθέτηση αποτελεί κρίσιμο διαμεσολαβητικό παράγοντα στη διαμόρφωση των απόψεων για τη «διαφθορά» των κυβερνώντων, και οπωσδήποτε πολύ κρισιμότερο απ' όσο στην περίπτωση της αποξένωσης από την πολιτική τάξη, τουλάχιστον στην Ελλάδα: το 81,2% των οπαδών της Ν.Δ. εκφράζει τη δυσπιστία του για το ήθος των κατόχων εξουσίας, έναντι 54% των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και 64% των κομμουνιστών· βέβαια, η κατοχή της εξουσίας από το συντηρητικό κόμμα θα μπορούσε να αντιστρέψει αυτές τις αναλογίες.

Μολονότι αυτή η μεταβλητή για τα «προσωπικά συμφέροντα» των κυβερνώντων συναρτάται με άλλες παραμέτρους της σχέσης των πολιτών με τον δημόσιο χώρο, σε σύγκριση με την προηγούμενη περί «αδιαφορίας των πολιτικών» για τον «μέσο πολίτη», η συνάφεια μεταξύ τους, όπως αποτυπώνεται στις απαντήσεις του πληθυσμού —δηλαδή στο επίπεδο όχι των θεσμών αλλά της συνείδησης— είναι αξιοσημείωτη:

Συσχέτιση πολιτικής αποξένωσης
και πολιτικού κυνισμού

	r	γ
Ισπανία	0,54	0,70
Πορτογαλία	0,53	0,74
Ιταλία	0,42	0,58
Ελλάδα	0,34	0,47

Είναι σαφές ότι οι Έλληνες διακρίνουν ανάμεσα σε πολιτική και κυβερνώσα τάξη, ενώ οι Ισπανοί, οι Πορτογάλοι αλλά ακόμη και οι Ιταλοί δεν μπορούν να παρακολουθήσουν τη διαφοροποίηση των πολιτικών δομών και την εξειδίκευση των ρόλων, όπως αυτή ανιχνεύεται στο θεσμικό πεδίο και εγγράφεται στις δύο αυτές κατηγορίες καταστατικής θέσης και πρακτικής στους κόλπους ενός δεδομένου πολιτικού συστήματος διάκρισης των εξουσιών. Την οριακή περίπτωση αποξένωσης και κυνισμού αποτελούν οι Πορτογάλοι: το 83% συμφωνεί συγχρόνως στην «αδιαφορία των πολιτικών» και στη «διαφθορά» των κυβερνώντων· η ομάδα αυτή αποτελεί τη συντριπτική πλειοψηφία επίσης των Ιταλών (72%) και των Ισπανών (62%), ενώ για την Ελλάδα η σύζευξη αποξένωσης-κυνισμού αφορά το 40% των πολιτών.³⁰

ΕΜΠΕΔΩΣΗ ΚΑΙ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Η αίσθηση αντιπροσώπευσης ή όχι από τους φυσικούς φορείς πολιτικών ή εξουσιαστικών ρόλων και η αυτοσυνείδηση για το βαθμό πολιτικής αρμοδιότητας συναρτώνται με τις μορφές αξιολόγησης και το βαθμό ταύτισης των πολιτών με το πολιτικό σύστημα ή ορισμένες κρίσιμες βαθμίδες του. Για να διατυπωθεί διαφορετικά, όσο μεγαλύτερη είναι η ενσωμάτωση των πολιτών

30. Στην παρούσα έρευνα κατασκευάστηκε επίσης μια κλίμακα «δυσπιστίας απέναντι στην πολιτική», βασισμένη σε μια συνθετότερη μεταβλητή η οποία προέκυψε από το συνδυασμό των απαντήσεων και στις τρεις ερωτήσεις σύμφωνα με τις οποίες μετρείται η αποξένωση έναντι της πολιτικής τάξης, ο «κυνισμός» έναντι των κυβερνώντων και οι στάσεις άγνοιας και αναρμοδιότητας του πολίτη έναντι της πολιτικής. Σύμφωνα με τη διαβάθμιση αυτής της κλίμακας, πολιτικά δύσπιστο είναι το 75,4% των Ιταλών, το 74,1% των Πορτογάλων (η μεγάλη πλειοψηφία τους μάλιστα είναι «έντονα δύσπιστοι»), το 62,4% των Ισπανών (με ποσοστό όμως 18% μη απαντήσεων) και το 57% των Ελλήνων (περισσότεροι από το 1/3 τοποθετούνται στον θετικό πόλο της κλίμακας). Βλ. J. Montero - R. Morlino, *Confidence and Diffidence in Southern European Democracies*, εισήγηση που παρουσιάστηκε στο «Σεμινάριο για την πολιτική κουλτούρα στη Νότια Ευρώπη», Μαδρίτη 10-13 Δεκεμβρίου 1986.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Ικανοποίηση από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας

	Ελλάδα %	Ισπανία %	Πορτογαλία %	Ιταλία %
Το δημοκρατικό μας πολίτευμα λειτουργεί καλά	35,4	8,5	4,4	4,9
Το δημοκρατικό μας πολίτευμα είναι γεμάτο ελαττώματα αλλά στο σύνολό του λειτουργεί	46,4	60,0	61,3	63,3
Το δημοκρατικό μας πολίτευμα λειτουργεί ολοένα και χειρότερα και σε λίγο δεν θα λειτουργεί καθόλου	14,0	20,3	28,4	10,9
ΔΓ	3,5	9,9	5,0	18,4
ΔΑ	0,7	1,3	0,9	2,5

από την πολιτική και την κυβερνώσα τάξη και όσο εντονότερη είναι η εκμέρους τους διεκδίκηση της γνώσης και του λόγου για την εν γένει πολιτική, τόσο μεγαλύτερη μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι η νομιμοποίηση του δεδομένου πολιτικού συστήματος. Η συσχέτιση αυτή μπορεί να οριστεί ως γενική τάση πολιτικής συμπεριφοράς που υποδηλώνει και μεγαλύτερη συνοχή πολιτικού συστήματος και πολιτικής κουλτούρας, χωρίς κατ' ανάγκη να παράγει κάποια αυστηρή, μονοτονική συνάρτηση.³¹

Δύο κρίσιμα σημεία διερεύνησης του βαθμού κοινωνικής εμπέδωσης των πολιτικών θεσμών είναι η στάση που υιοθετούν οι πολίτες απέναντι στο θεσμό των πολιτικών κομμάτων και η άποψή τους για το βαθμό ανταπόκρισης του δεδομένου πολιτικού συστήματος στις ανάγκες και τα προβλήματα που αρθρώνονται και διατυπώνονται στο κοινωνικό πεδίο. Το Μάιο του 1985, οι Έλληνες είναι σαφώς περισσότερο θετικά διατεθειμένοι για τη νομιμοποίηση του δημοκρατικού τους συστήματος απ' όσο οι λαοί των τριών άλλων χωρών, όπως φαίνεται στον Πίνακα 10.

Οι διαφορές που εμφανίζονται στον Πίνακα 10 μεταξύ των τεσσάρων χωρών —και οι οποίες είναι σημαντικότερες αν ληφθούν υπόψη τα σχετικά υψηλά ή πολύ υψηλά ποσοστά μη έκφρασης γνώμης στην Ισπανία και την Πορτογαλία— επιβεβαιώνονται από μια άλλη έρευνα, η οποία έγινε το φθινόπωρο του 1985 — σε μια συγκυρία δηλαδή σχετικά δυσμενή για την Ελλάδα,

31. Παράλληλα όμως είναι εξαιρετικά γενικευτική έως αόριστη η άποψη του Gamson (βλ. *Power and Discontent*, Χόμγουντ Λ., 1968) ότι «μπορεί τα άτομα να αισθάνονται μεγάλη εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς και συγχρόνως αλλοτρίωση απέναντι στους φυσικούς φορείς αυτών των θεσμών».

αφού η θέσπιση περισταλτικών θεσμικών μέτρων για την εφαρμογή της «σταθεροποιητικής οικονομικής πολιτικής» θα μπορούσε να λειτουργεί συρρικνωτικά ως προς την έκταση κοινωνικής νομιμοποίησης του ίδιου του πολιτικού συστήματος. Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτής της έρευνας,³² ο μέσος δείκτης ικανοποίησης των Ελλήνων από τη λειτουργία της δημοκρατίας είναι υψηλότερος του αντίστοιχου της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (2,58 έναντι 2,45), έτσι ώστε η Ελλάδα να τοποθετείται στην πέμπτη θέση μεταξύ των «Δώδεκα»· η πλειοψηφία του πληθυσμού της είναι εν γένει ικανοποιημένη από τη λειτουργία της δημοκρατίας· πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η Ελλάδα είναι η δεύτερη, μετά τη Δανία, χώρα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας που έχει τόσο υψηλό ποσοστό «πολύ ικανοποιημένων από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας» (19%). Οι Ιταλοί και οι Πορτογάλοι είναι στη συντριπτική πλειοψηφία τους δυσαρεστημένοι από το δημοκρατικό τους σύστημα, ενώ οι Ισπανοί έχουν ελαφρά υψηλότερο δείκτη ικανοποίησης από την Ελλάδα. Σε αυτή τη διαφορά επιδρά ίσως όχι μόνον η ελληνική πολιτική συγκυρία, αλλά και η διαφορετική μορφή διατύπωσης της ερώτησης στην ευρωπαϊκή έρευνα σε σύγκριση με την παρούσα: στην παρούσα έρευνα η εκτίμηση των στάσεων των πολιτών απέναντι στη λειτουργία του συγκεκριμένου πολιτικού συστήματος δεν στηρίζεται στο πρότυπο κατανομής της μεγάλης-μικρής ικανοποίησης και δυσαρέσκειας (όπως στην ευρωπαϊκή έρευνα), αλλά στη δυσκολότερη τοποθέτηση των ερωτωμένων απέναντι σε συγκεκριμένους χαρακτηρισμούς/απόψεις, οι οποίες συνιστούν μια κλίμακα λειτουργίας-δυσλειτουργίας-αποδιάρθρωσης του πολιτικού συστήματος.

Ο κυρίαρχος σκεπτικισμός και η ευρύτητα διαδεδομένη απορριπτική στάση απέναντι στο πολιτικό σύστημα μπορεί ως ένα σημείο να θεωρηθούν στερεότυπα συμπεριφοράς που ενισχύουν την άποψη για τη «δύσκολη δημοκρατία» της μεταδικτατορικής Ισπανίας και Πορτογαλίας και για την αέναη αναζήτηση κοινωνικής έδρασης του ιταλικού πολιτικού συστήματος· πόσο μάλλον που αυτά τα στερεότυπα συμπεριφορών απέναντι στο πολιτικό σύ-

32. Πηγή: *Ευρωβαρόμετρο*, Δεκέμβριος 1985. Η ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας, η προτίμηση της δημοκρατίας ή της δικτατορίας ως μορφής διακυβέρνησης, και η τοποθέτηση απέναντι στα αντιδημοκρατικά καθεστώτα του παρελθόντος είναι τρεις μεταβλητές στην παρούσα έρευνα που συνδυάστηκαν για να κατασκευαστεί ένα «μέτρο εμπιστοσύνης για τη δημοκρατία». Με βάση τη σχετική κλίμακα, οι Έλληνες έχουν κατά πολύ περισσότερο μια τέτοια «εμπιστοσύνη» (80,4%) σε σύγκριση με τους λαούς των τριών άλλων χωρών (58,5% οι Ιταλοί, 59,4% οι Ισπανοί και 52,7% οι Πορτογάλοι). Ας σημειωθεί ότι τα ποσοστά μη απαντήσεων στις τρεις αυτές ερωτήσεις είναι αρκετά υψηλά στις τρεις χώρες σε σχέση με τα αντίστοιχα της Ελλάδας: 34,7% στην Πορτογαλία, 22,5% στην Ισπανία και 19,4% στην Ιταλία, έναντι 8% στην Ελλάδα (από την εισήγηση των Montero - Morlino, *ό.π.π.*). Ένα άλλο δεδομένο αυτής της «δημοκρατικής εμπιστοσύνης» είναι ότι, με εξαίρεση την Ιταλία, εμφανίζεται σε πολύ υψηλά επίπεδα μεταξύ των κομμουνιστών και σοσιαλιστών.

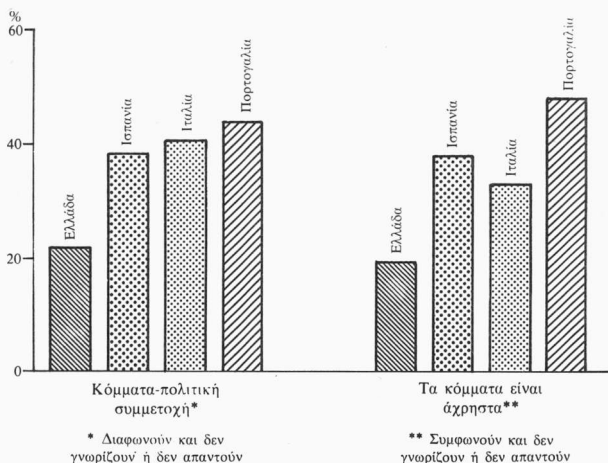
στημα συνδέονται ή συμβαδίζουν με τάσεις πολιτικής απάθειας ή περιθωριακής πολιτικότητας. Παράλληλα, η αρνητική στάση απέναντι στα πολιτικά κόμματα —έναν από τους πλέον παραδοσιακούς και καταστατικά εμπειρωμένους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας— μπορεί να στοιχειοθετήσει μια τάση «ανομικής συμπεριφοράς»³³ που παρατηρείται σε καθόλου αμελητέες ομάδες Ιταλών, Ισπανών και Πορτογάλων.

Από τις έξι μεταβλητές εκτίμησης της στάσης των πολιτών απέναντι στα κόμματα που συμπεριελήφθησαν στην παρούσα έρευνα, κρατήσαμε δύο: την απορριπτική άποψη «τα κόμματα δεν χρησιμεύουν πια σε τίποτε» και την άποψη μέσω της οποίας εκφράζεται ο ρόλος ενσωμάτωσης των πολιτών στην πολιτική που επιτελούν τα κόμματα λειτουργώντας ως συμμετοχικοί θεσμοί: «*χάρη στα πολιτικά κόμματα ο κόσμος μπορεί να συμμετέχει στην πολιτική ζωή του τόπου*». Τα πρότυπα κατανομής της συμφωνίας και διαφωνίας των πολιτών προς τις δύο αυτές απόψεις εμφανίζονται στον Πίνακα 11.

Είναι σαφές από τον Πίνακα 11 ότι οι Ιταλοί, οι Ισπανοί και πολύ περισσότερο οι Πορτογάλοι αντιμετωπίζουν με έντονα απορριπτικές διαθέσεις τον κομματικό θεσμό, ή τουλάχιστον δεν τον έχουν εμπέδωσει σε βαθμό που να μπορούν να εκτιμήσουν την αιτία ύπαρξής του και το ρόλο που εκπληρώνει στο πλαίσιο της πολιτικής τους κοινωνίας. Σε ό,τι αφορά την Ισπανία και την Πορτογαλία, ο αποκλεισμός των πολιτών και των αντιπροσωπευτικών τους θεσμών από την πολιτική διαδικασία, που ίσχυε για πολλές δεκαετίες κάτω από το καθεστώς της αντιδημοκρατικής διακυβέρνησης, μπορεί να αποτελεί παράγοντα ερμηνευτικό της αντικομματικότητας ή της αδυναμίας τοποθέτησης των πολιτών απέναντι στις δύο αυτές απόψεις περί του πολιτικού κόμματος. Παράλληλα, όμως, αν ληφθούν υπόψη τα δεδομένα της ως τώρα ανάλυσης, η αρνητική εικόνα των σχέσεων προς την πολιτική που χαρακτηρίζει τους πολίτες αυτών των δύο κοινωνιών, καθώς και το ότι η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε όταν είχε ήδη ολοκληρωθεί μια δεκαετία οργανικής λειτουργίας —άρα και δυνατότητας κοινωνικής εμπέδωσης— του κομματικού θεσμού, τότε η αντικομματική διάθεση αποκτά άλλη διάσταση, σημαίνοντας ενδεχομένως μια περισσότερο μακροπρόθεσμη και εγγενή τάση στο σύστημα της πολιτικής κουλτούρας. Θα ήταν εξάλλου εσφαλμένο, η απόρριψη των κομμάτων εκ μέρους σημαντικής μερίδας πολιτών και στις τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες να θεωρηθεί ένδειξη μιας εν γένει απόρριψης της «κομματικής» προς όφελος της «κοινοβουλευτικής δημοκρατίας» — διά-

33. Βλ. Milbrath - Goel (1977), σ. 62. Οι συγγραφείς θεωρούν τις αρνητικές στάσεις απέναντι στα κόμματα ως δηλωτικές αποξένωσης απέναντι στο ίδιο το πολιτικό σύστημα· στην ίδια έννοια της ανομίας υπάγουν και τις απόψεις περί μη λειτουργικότητας βασικών θεσμών και κανόνων παιχνιδιού (συνταγματική τάξη) ενός πολιτικού καθεστώτος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11
Κομματική νομομοποίηση

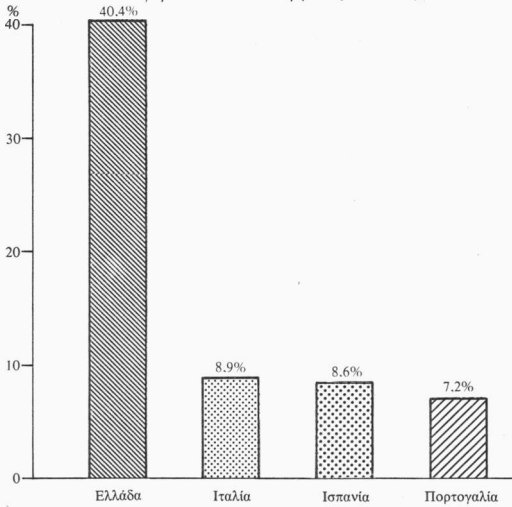

κριση που ίσως είναι και μεθοδολογικά προβληματική όσον αφορά τη μελέτη της νοτιοευρωπαϊκής πολιτικής κοινωνίας. Σε σαφώς διαφορετική θέση της αντικομματικής κλίμακας, οι Έλληνες δείχνουν έντονη προσηλωση στο πολιτικό κόμμα, η οποία δεν είναι ασύνδετη όχι μόνο με τις διαφορετικές και θετικές σχέσεις τους προς την πολιτική και το πολιτικό, αλλά και με την προσωποπαγή και πελατειακή παράδοση παραταξιακότητας που διατρέχει την ιστορική διαμόρφωση της πολιτικής τους κουλτούρας.

Το κατά πόσον η αντικομματικότητα προφυλάσσει το πολιτικό σύστημα από την πόλωση και εξασφαλίζει τον μη κατακερματισμό της πολιτικής κουλτούρας, είναι κάτι που δεν μπορεί να απαντηθεί σε συνάρτηση με τις θυμικές ή αξιολογικές στάσεις προς τα πολιτικά κόμματα, οι οποίες ενυπάρχουν στις τοποθετήσεις των πολιτών απέναντι στις δύο αυτές απόψεις. Μια καταλληλότερη μεταβλητή για την ανίχνευση της απόστασης που υπάρχει ή όχι μεταξύ των κομμάτων και που είναι ενδεικτική μιας διαιρετικής ή/και πολωτικής σχέσης μεταξύ τους, είναι η «αίσθηση διαφοράς» που μπορεί να εκδηλώνουν οι πολίτες απέναντι στα κόμματα. Η μεταβλητή αυτή διατυπώ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Διαφορά και απόσταση μεταξύ των κομμάτων*

* Απόλυτη διαφωνία με την άποψη «όλα τα κόμματα είναι τα ίδια».

νεται με την άποψη «τα πολιτικά κόμματα κατηγορούνται συνέχεια μεταξύ τους αλλά στην πραγματικότητα είναι όλα τα ίδια». Ο βαθμός ασυμφωνίας απέναντι στην άποψη αυτή του «κοινού ανθρώπου» υποδηλώνει περισσότερο τεταμένες ή/και αλληλοαποκλειόμενες σχέσεις μεταξύ των πολιτών, οι οποίοι αποτελούν πεδίο κοινωνικής ενσωμάτωσης των κομμάτων. Τα δεδομένα για τις τέσσερις χώρες ως προς αυτή τη μεταβλητή παρουσιάζονται στον Πίνακα 12.

Την οριακότερη περίπτωση ταύτισης με την προ-πολιτική αυτή άποψη αποτελεί το περιθωριακό και αντιπολιτικό κοινό της Πορτογαλίας (59% συμφωνούν με το «αδιαφόρητο των κομμάτων», ενώ 16% «δεν γνωρίζουν» πώς να τοποθετηθούν)· ακολουθεί η πολυκομματική Ιταλία (62,4% συμφωνούν), και σε κάπως πολιτικότερη θέση βρίσκονται οι πολίτες της Ισπανίας: δεν συμφωνούν στην πλειοψηφία τους με αυτή την ισοπεδωτική και αυτόχρημα αδιάφορη στάση απέναντι στα πολιτικά κόμματα, αλλά και μια σχετικά μεγάλη ομάδα «δεν γνωρίζει» αν συμφωνεί ή διαφωνεί (14%).

Η διαφορά κομματικότητας στην πολιτική κουλτούρα της Ελλάδας με

αυτήν της αντίστοιχης των τριών άλλων χωρών,³⁴ προκύπτει και από τα πρότυπα κατανομής των στάσεων του πληθυσμού σε μια άλλη ερώτηση, με την οποία διερευνάται ο βαθμός ψυχολογικής ταύτισης ή απάθειας απέναντι «στο κόμμα που ψήφισε» ο καθένας. Η ερώτηση διατυπώθηκε με τρεις εκδοχές «αντίδρασης» που υιοθετεί «συνήθως» ο ερωτώμενος όταν «ασκείται κριτική στο κόμμα που ψήφισε κατά τις τελευταίες εκλογές». Η πρώτη εκδοχή είναι «αντιδρώ σαν να κατηγορούν εμένα τον ίδιο», η δεύτερη «δεν αντιδρώ αλλά στενοχωριέμαι» και η τρίτη «μένω αδιάφορος και δεν αντιδρώ». Αν με βάση τις τρεις αυτές πιθανές αντιδράσεις ορίσουμε τρεις αντίστοιχους τύπους κομματικών σχέσεων και πολιτών (κομματικοί, οπαδοί, απαθείς), οι διαφορές μεταξύ της Ελλάδας και των υπόλοιπων νοτιοευρωπαϊκών εθνών διαμορφώνονται όπως δείχνει ο Πίνακας 13.

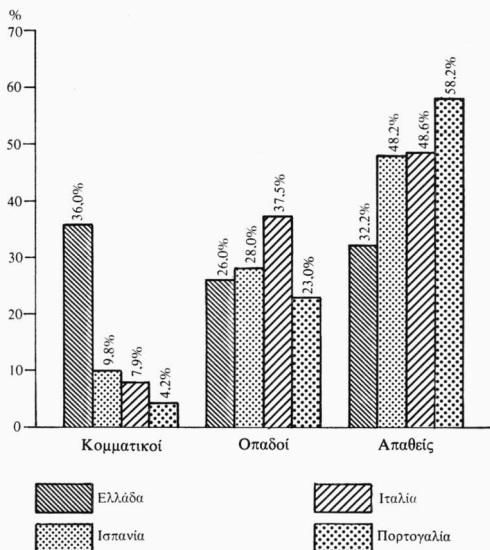
Τόσο ο βαθμός ταύτισης του πολίτη με το κόμμα «του» όσο και η κατάφασή του σε ό,τι αφορά τη διαφορετικότητα και την «απόσταση» μεταξύ των κομμάτων μπορεί να μεταβάλλονται ανάλογα με τη συγκυρία (εκλογές, π.χ.), ή να υπόκεινται στους διεθνικά διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους τα κόμματα συνδέουν την κοινωνία με την πολιτική και αρθρώνουν τις διάφορου είδους διαιρετικές τομές στους κόλπους του πολιτικού συστήματος: πα-

34. Χρησιμοποιώντας και τις έξι μεταβλητές μέτρησης της στάσης των πολιτών έναντι των πολιτικών κομμάτων προκειμένου να κατασκευάσουν μια κλίμακα εμπιστοσύνης-ευνοϊκής τοποθέτησης απέναντί τους, οι Montero - Morlino (όπ.π.) βρήκαν τις ακόλουθες κατανομές που επιβεβαιώνουν την ιδιαίτερη κομματικότητα των Ελλήνων:

	<i>Ισπανία</i>	<i>Ιταλία</i>	<i>Πορτογαλία</i>	<i>Ελλάδα</i>
Μη ευνοϊκή στάση για τα κόμματα	7,9	11,4	7,3	2,9
Ουδέτερη στάση	30,4	32,1	44,2	18,0
Ευνοϊκή στάση	17,8	24,5	24,2	32,2
Απόλυτα ευνοϊκή στάση	38,3	30,1	17,8	44,2
	} 56,1	} 54,6	} 42,0	} 76,4

Ας σημειωθεί ότι η διάσταση θετικότητας-αρνητικότητας απέναντι στα κόμματα, όπως μετρίεται στον Πίνακα αυτόν, προϋποθέτει περισσότερο μια αξιολογική τοποθέτηση του ερωτώμενου, βασισμένη κυρίως σε κανονιστικά κριτήρια· από αυτήν την άποψη, η παραπάνω κλίμακα χρειάζεται κάποια επαναξιολόγηση και περισσότερη επεξεργασία, δεδομένου ότι κάποιες μεταβλητές προϋποθέτουν και κριτήρια γνώσης συνείδησης (όπως, π.χ., η άποψη ότι «τα κόμματα χρειάζονται για να υπερασπίσουν τα συμφέροντα των διαφόρων ομάδων και κοινωνικών τάξεων»: ο πολίτης που καλείται να τοποθετηθεί ως προς αυτή την άποψη μπορεί να απαντήσει θετικά, αλλά παράλληλα να θεωρεί ότι το απαραίτητο των κομμάτων είναι κάτι σαν «αναγκαίο κακό»).

ΠΙΝΑΚΑΣ 13
Κομματικότητα και απάθεια

ράλληλα, όμως, στις τρεις, εκτός της Ελλάδας, νοτιοευρωπαϊκές χώρες η εκτεταμένη κομματική απάθεια και η μη αίσθηση της διακομματικής διαφοράς εντάσσονται στο πλαίσιο των γενικότερων αποξενωτικών και απορριπτικών τάσεων που κυριαρχούν στις σχέσεις των ατόμων με το χώρο της πολιτικής· από αυτή την άποψη μπορεί να θεωρηθούν ως περισσότερο οργανικά και μακροπρόθεσμα στοιχεία της πολιτικής κουλτούρας αυτών των χωρών.³⁵

35. Ο R. Dahl (1979) θεωρεί ότι η άποψη για τη μη ύπαρξη διαφοράς μεταξύ των κομμάτων οδηγεί στη μείωση των πιθανοτήτων ανάμιξης στην πολιτική, δεδομένου ότι ο πολίτης που έχει μια τέτοια άποψη δηλώνει συγχρόνως ότι δεν υπάρχουν πραγματικές εναλλακτικές λύσεις και, κατά συνέπεια, δυνατότητα πολιτικής αλλαγής, που είναι και ένα από τα κίνητρα ανάμιξης στην πολιτική.

Η περιγραφική προσέγγιση και ανάλυση ορισμένων κλασικών μεταβλητών πολιτικής κουλτούρας που επιχειρήθηκε με το άρθρο αυτό, δεν επιτρέπει ασφαλώς τη συναγωγή κάποιων σταθερών λίγο-πολύ πορισμάτων, τέτοιων δηλαδή που να μπορούν να αξιώσουν διαχρονική εγκυρότητα και ισχύ. Αυτή η μορφή ανάλυσης, με τη σειρά της, υπακούει σε ορισμένους γενικότερους παράγοντες που αφορούν αυτή την ίδια την κατάσταση της εμπειρικής πολιτικής έρευνας. Με εξαίρεση την Ιταλία, παρόμοιοι είδους συγκριτικές μελέτες της πολιτικής κουλτούρας ήταν ανύπαρκτες ως τώρα στο νοτιοευρωπαϊκό χώρο· αυτό έχει συνέπεια να μην υπάρχει η επιστημονικά ελεγμένη και διαχρονικά ανεπτυγμένη βάση δεδομένων, η οποία θα παρείχε έναν δοκιμασμένο και λειτουργικό πυρήνα δεικτών για τη διατύπωση συμπερασμάτων και ανθεκτικών υποθέσεων εργασίας. Εκτός από αυτή την έλλειψη προηγούμενων συναφών μελετών πολιτικής κουλτούρας, η πραγματοποίηση της παρούσας συγκριτικής έρευνας κάτω από διαφορετικές, μεταξύ των τεσσάρων χωρών, συνθήκες πολιτικής συγκυρίας, καθώς και η ύπαρξη δομικότερων διαφοροποιητικών παραγόντων (ιστορικών, κοινωνικών και θεσμικών-πολιτικών) έχουν αποτελέσει τη διαμόρφωση άλλων στάσεων και συμπεριφορών μεταξύ των πολιτών των τεσσάρων κρατών που αποτέλεσαν τα επιμέρους πληθυσμιακά δείγματα. Τέλος, δεν θα πρέπει να παραβλεφθούν οι διαφορές των πολιτισμικών μεταβλητών μεταξύ των επιμέρους εθνικών πολιτικών κοινωνιών και οι συνέπειές τους στη διαμόρφωση των συλλογικών παραστάσεων και εννοιολογικών προσλήψεων των δομών και διαδικασιών του πολιτικού συστήματος — στοιχείο που παρεμβάλλεται σαφώς στις απαντήσεις που δίνονται στο ερωτηματολόγιο.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μπορεί να αιτιολογούν την ανάγκη της επανάληψης μιας παρόμοιας έρευνας (συγκριτικής ή όχι), κάτω από διαφορετικές αυτή τη φορά συνθήκες πολιτικής συγκυρίας, και να σηματοδοτούν περιοριστικούς όρους στην εμβέλεια της συλλογιστικής που μπορεί να αναπτυχθεί με βάση τα εμπειρικά εξαγόμενα της παρούσας έρευνας· όμως δεν θέτουν υπό αίρεση τη δυνατότητα διατύπωσης κάποιων προκαταρκτικών συμπερασμάτων, που μένει να ελεγχθούν από άλλες έρευνες, των οποίων θα μπορούσαν συγχρόνως να αποτελέσουν κεντρικές υποθέσεις εργασίας.

Από την ανάλυση των δώδεκα μεταβλητών που χρησιμοποιήθηκαν στο άρθρο αυτό για τη συγκριτική διερεύνηση των σχέσεων των πολιτών με το πολιτικό στις τέσσερις χώρες της Νότιας Ευρώπης, τεκμηριώνεται η υπόθεση για τη διαφορά τους σε μια από τις κεντρικές και κλασικές περιοχές πολιτικής κουλτούρας που οροθετούν οι εν λόγω σχέσεις. Η διαφορά εντοπίζεται κατεξοχήν ανάμεσα στην Ελλάδα και τις υπόλοιπες τρεις χώρες — από τις

οποίες, ωστόσο, ξεχωρίζει η Πορτογαλία— και μπορεί να συνοψιστεί στις εμφανώς θετικότερες σχέσεις των Ελλήνων με την πολιτική, τους πολιτικούς, το πολιτικό τους σύστημα, σε αντίθεση με την αρνητική μορφή που παίρνουν οι αντίστοιχες σχέσεις των πολιτών των τριών άλλων εθνών. Οι Ισπανοί και οι Ιταλοί —με διαφορετική ιστορία και μέσα σε άλλο πλαίσιο— εμφανίζονται να διέπονται στη συμπεριφορά και τις αξίες τους από στερεότυπα, τα οποία μπορεί να θεωρηθούν νομιμοποιητικά των θεωρητικών εκείνων αντιλήψεων που υποστηρίζουν ως «φυσική» την απομάκρυνση και το διαχωρισμό των κοινωνιών —εκτός από μια μικρή ακτιβιστική μειοψηφία τους— από τη σφαίρα της πολιτικής, επ' ωφελεία της απαραίτητης «δημιουργικής πολιτικής ηγεσίας της ελίτ».³⁶ σε οριακότερη θέση η Πορτογαλία, μοιάζει να συνδυάζει στην πολιτική της κουλτούρα χαρακτηριστικά πολιτικής περιθωριακότητας «επαρχιωτικού» τύπου με τάσεις πολιτικής αποξένωσης που προσδιάζουσιν σε μια «υποτελή» πολιτική κουλτούρα.

Στην Ελλάδα, η πολιτική αποξένωση και απάθεια και ο πολιτικός κυνισμός, συνδυασμένος με την αρνητική εκτίμηση για τη λειτουργία κρίσιμων θεσμών και αυτού του ίδιου του υπάρχοντος αντιπροσωπευτικού συστήματος εξουσίας, δεν αποτελούν τις κυρίαρχες τάσεις στα στερεότυπα των κοινωνιών, μολονότι τα τελευταία δεν μπορεί να θεωρηθούν παγιωμένα λόγω της μεταβατικής κατάστασης στην οποία βρίσκεται η διαδικασία διαμόρφωσης της εδώ πολιτικής κουλτούρας.³⁷

Το κρίσιμο ίσως ερώτημα που τίθεται αναφορικά με την ιδιομορφία της ελληνικής περίπτωσης δεν είναι τόσο ταξινομικής-τυπολογικής υφής· δεν είναι, δηλαδή, το αν η πολιτική κουλτούρα της χώρας τείνει, κατά τα φαινόμενα, να προσλάβει δημοκρατική-συμμετοχική μορφή, οι παράμετροι της οποίας θα οριζόνταν στο πλαίσιο της προβληματικής που εκπορεύεται από εξελικτικιστικές και κανονιστικές θεωρίες. Αν στην Ελλάδα η πολιτική είναι ζήτημα που αφορά τους περισσότερους πολίτες και διαχέεται σηματοδοτώντας κυριαρχικά πλείστες κοινωνικές δομές και σχέσεις, τούτο μπορεί να υποθεθεί πως δεν είναι ασυνάρτητο με τον παραδοσιακό ή νεότερο τύπο κρατι-

36. Βλ. Milbrath - Goel (1977), σ. 148. Οι Almond - Verba (1963) υποστηρίζουν ότι «η ανάμειξη στην πολιτική δεν πρέπει να είναι τόσο έντονη ώστε να διακυβευεται η πολιτική σταθερότητα», ενώ στις σχέσεις πολιτών-ηγεσίας παρατηρούν ότι «η μικρή σημασία που έχει η πολιτική για τον πολίτη» εξασφαλίζει «τον έλεγχο των πολιτικών ελίτ χωρίς να τον καθιστά τόσο ασφυκτικό ώστε να επιφέρει την αναποτελεσματικότητα των ελίτ» (σ. 240 και 348, αντίστοιχα· οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου). Παρεμφερή άποψη για την «αρμονία» και τη «δοσολογία» μεταξύ ανάμειξης στην πολιτική και «συνοχής του δημοκρατικού συστήματος» διατυπώνει και ο S.M. Lipset (βλ. *Political Man*, Νέα Υόρκη 1960, σ. 32).

37. Βλ. Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας. Πολιτική κοινωνικοποίηση στα πλαίσια της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας*, Αθήνα 1987, σ. 24.

κής οργάνωσης του κοινωνικού πεδίου, και τις συνέπειες αυτού του τύπου της κοινωνικής οργάνωσης ως προς τις σχέσεις που αρθρώνονται ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο.

Από αυτή την άποψη, κεντρικό ζήτημα στην προσέγγιση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας είναι η διερεύνηση των κοινωνικών όρων του «πολίτη» και της «πολιτικής», των σημασιολογικών και των ιδιαίτερων πολιτικών-θεσμικών διαστάσεων που προσλαμβάνουν εδώ αυτές οι δύο έννοιες. Προς αυτή την κατεύθυνση η παρούσα συγκριτική έρευνα μπορεί να έχει διττή χρησιμότητα, καταδεικνύοντας την ακαταλληλότητα ή ανεπάρκεια των θεωρητικών και μεθοδολογικών υποθέσεων που οδήγησαν στην επιλογή «κλασικών» μεταβλητών και υποδεικνύοντας διαφορετικά και περισσότερο τελεβληματικής για την πολιτική κουλτούρα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Σημείωση - προειδοποίηση

Στους πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζονται οι απαντήσεις που δόθηκαν στις περισσότερες ερωτήσεις της έρευνας. Τα αποτελέσματα δίνονται χωρίς οποιαδήποτε στάθμιση με βάση πολιτικά ή άλλα χαρακτηριστικά. Όμως η σημαντική υποαντιπροσώπηση, στο δείγμα, των οπαδών την Ν.Δ., όπως προκύπτει και από την ερώτηση για την πρόθεση ψήφου (βλ. Πίνακα 27), έχει άμεσες και προφανείς επιπτώσεις στη δομή των απαντήσεων. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για όσες ερωτήσεις συναρτώνται στενά με την κομματική τοποθέτηση (πρόκειται κυρίως για τους πίνακες 11γ-11ιστ, 12, 23 και 26).

Η υποαντιπροσώπηση της Ν.Δ. οδηγεί, δηλαδή, σε αντίστοιχη υποεκτίμηση των απόψεων και στάσεων που τηρούν οι οπαδοί της, με παράλληλη φυσικά υπερεκτίμηση των αντίθετων απόψεων και στάσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΠΡΟΤΥΠΑ ΧΩΡΩΝ

«Ποια χώρα θα έπρεπε να πάρουμε σαν παράδειγμα
για να εξασφαλίσουμε στην Ελλάδα;»

α. Μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη

<i>Χώρες</i>	<i>N.</i>	<i>% του δείγματος</i>
Δ. Γερμανία	337	16,9
ΗΠΑ	335	16,8
Σουηδία	222	11,1
ΕΣΣΔ	144	7,2
Γαλλία	90	4,5
Ελβετία	73	3,7
Ιαπωνία	52	2,6
Αγγλία	51	2,6
Διάφορες άλλες*	226	11,2
Καμία**	73	3,7
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	395	19,7
Σύνολο	1.998	100,0

β. Περισσότερες ατομικές ελευθερίες

<i>Χώρες</i>	<i>N.</i>	<i>% του δείγματος</i>
ΗΠΑ	286	14,3
Σουηδία	264	13,2
Δ. Γερμανία	122	6,1
Γαλλία	113	5,7
ΕΣΣΔ	75	3,8
Αγγλία	73	3,7
Ελβετία	49	2,5
Διάφορες άλλες*	157	7,8
Καμία**	343	17,1
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	516	25,8
Σύνολο	1.998	100,0

γ. Μεγαλύτερη κοινωνική ισότητα

Χώρες	N.	% του δείγματος
Σουηδία	266	13,3
ΕΣΣΔ	254	12,7
ΗΠΑ	156	7,8
Δ. Γερμανία	121	6,1
Γαλλία	108	5,4
Αγγλία	72	3,6
Διάφορες άλλες*	249	12,4
Καμία**	142	7,2
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	630	31,5
Σύνολο	1.998	100,0

δ. Καλύτερη λειτουργία της δημοκρατίας

Χώρες	N.	% του δείγματος
Σουηδία	211	10,6
ΗΠΑ	161	8,1
Γαλλία	145	7,3
ΕΣΣΔ	118	5,9
Δ. Γερμανία	118	5,9
Αγγλία	67	3,4
Διάφορες άλλες*	227	11,3
Καμία**	249	12,4
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	702	35,1
Σύνολο	1.998	100,0

* Άθροισμα των απαντήσεων για όλες τις υπόλοιπες χώρες, από τις οποίες καμία δεν συγκεντρώσε μόνη της πάνω από το 2% των απαντήσεων.

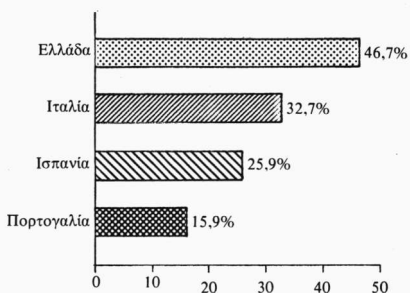
** Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται διάφορων ειδών απαντήσεις όπως «καμία», «δεν υπάρχουν», «δεν χρειαζόμαστε παραδείγματα», «η Ελλάδα είναι το καλύτερο παράδειγμα» κτλ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΗ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ

«Πόσο συχνά διαβάζετε εφημερίδα; Και πόσο συχνά βλέπετε τηλεόραση;»
 (% του δείγματος)

	<i>Εφημερίδα</i>	<i>Τηλεόραση</i>
Καθημερινά	46,7	80,9
Τρεις ή τέσσερις φορές την εβδομάδα	17,8	11,3
Μία φορά την εβδομάδα	10,8	2,8
Πολύ σπάνια	12,0	3,7
Ποτέ	12,6	1,3
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	0,2	0,2
Σύνολο	100,0	100,0

Καθημερινή ανάγνωση εφημερίδων
(συγκριτικά για τις τέσσερις χώρες)

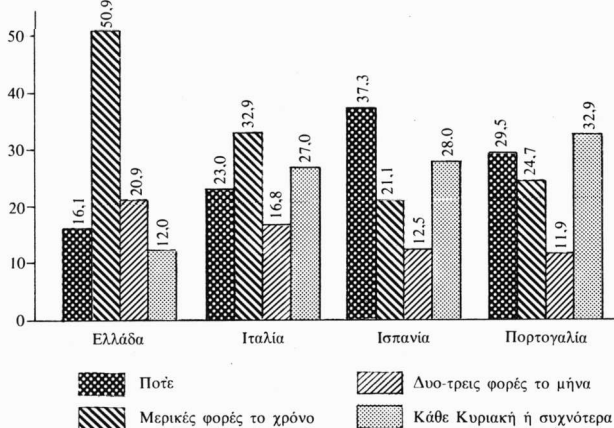

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΜΟΥ

«Πόσο συχνά πηγαίνετε στην εκκλησία
(εκτός από γάμους - κηδείες - βαφτίσια);»

	N.	% του δείγματος
Ποτέ	321	16,1
Μερικές φορές το χρόνο	1.017	50,9
Δυο-τρεις φορές το μήνα	418	20,9
Κάθε Κυριακή	214	10,7
Περισσότερο από μία φορά την εβδομάδα	27	1,3
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	1	0,1
Σύνολο	1.998	100,0

*Συχνότητα εκκλησιασμού
(συγκριτικά για τις τέσσερις χώρες)*

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

«Όταν μιλάμε για πολιτική έρχονται στο νου μας διάφορα πράγματα. Εσάς η πολιτική σας προξενεί:» (μέχρι δύο απαντήσεις)

	N.	% του δείγματος*
Ενδιαφέρον	1.187	59,4
Διάθεση συμμετοχής	479	24,0
Αδιαφορία	357	17,9
Δυσπιστία	320	16,1
Ενθουσιασμό	235	11,8
Αηδία	162	8,2
Οργή	107	5,4
Βαρεμάρα	104	5,2
Πάθος	51	2,6
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	31	1,6

* Το άθροισμα των ποσοστών υπερβαίνει το 100,0% λόγω της δυνατότητας δύο απαντήσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΗ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ

«Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει στην Ελλάδα πολλές εκλογές (βουλευτικές, ευρωπαϊκές, δημοτικές). Μπορείτε να μας πείτε, όταν γίνονται εκλογές, εσείς πόσο συχνά:

α. αφιερώνετε χρόνο υποστηρίζοντας ένα κόμμα ή έναν υποψήφιο

β. πηγαίνετε σε προεκλογικές συγκεντρώσεις

γ. προσπαθείτε να πείσετε κάποιον να ψηφίσει όπως εσείς

δ. παρακολουθείτε ραδιόφωνο ή τηλεόραση για πολιτικά θέματα

(% του δείγματος)

	α	β	γ	δ
Πολύ συχνά	14,0	17,1	15,2	53,0
Αρκετά συχνά	17,7	18,9	16,7	27,0
Σπάνια	14,8	18,7	12,4	11,7
Ποτέ	53,2	45,0	55,2	8,2
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	0,3	0,3	0,5	0,1
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
ΕΝΤΑΞΗ ΣΕ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ
α. «Πιστεύετε ότι ανήκετε σε μια κοινωνική τάξη;»

	N.	% του δείγματος
Ναι	1.655	82,8
Όχι	201	10,1
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	142	7,1
Σύνολο	1.998	100,0

β. «Σε ποια;»

	N.	% του δείγματος
Μεσαία τάξη	560	28,0
Εργατική τάξη	210	10,5
Αγρότες	183	9,2
Φτωχοί/χαμηλή τάξη	119	6,0
Μικρομεσαίοι	75	3,8
Αστική τάξη	73	3,7
Εργαζόμενοι	60	3,0
Μικροαστική	35	1,8
Μεσοαστική	22	1,1
Διάφορες άλλες απαντήσεις*	232	11,6
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ/δεν ανήκω	435	21,7

* Σύνολο όλων των υπόλοιπων απαντήσεων, από τις οποίες καμία δεν υπερβαίνει το 1% του δείγματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΠΙΚΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ

«Για ένα καυτό πρόβλημα της γειτονιάς σας ή του χωριού σας, που σας αφορά άμεσα κι εσάς, τι κάνετε;» (μία μόνο απάντηση)

	N.	% του δείγματος
Αφήνετε τους αρμόδιους να κάνουν τη δουλειά τους	645	32,3
Απευθύνεστε μόνος σας στους αρμόδιους	545	27,3
Ζητάτε από συλλόγους ή άλλες οργανώσεις να κάνουν κάτι	203	10,1
Παίρνετε μέρος κι εσείς, μαζί με τους άλλους ενδιαφερόμενους, σε μαζικές κινητοποιήσεις	571	28,6
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	34	1,7
Σύνολο	1.998	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
ΣΤΑΣΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑΣ

«Μερικές φορές ο κόσμος, είτε για να διαμαρτυρηθεί είτε για να κάνει γνωστές τις απόψεις του, κάνει μια από τις παρακάτω ενέργειες. Θα ήθελα να μου πείτε σε ποιο βαθμό τις εγκρίνετε ή όχι»

α. Μια απεργία

	N.	% του δείγματος
Εγκρίνετε απόλυτα	925	46,3
Μάλλον εγκρίνετε	653	32,7
Μάλλον δεν εγκρίνετε	136	6,8
Δεν εγκρίνετε καθόλου	240	12,0
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	44	2,2

β. Μια διαδήλωση

	N.	% του δείγματος
Εγκρίνετε απόλυτα	710	35,5
Μάλλον εγκρίνετε	600	30,0
Μάλλον δεν εγκρίνετε	173	8,7
Δεν εγκρίνετε καθόλου	449	22,5
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	66	3,3

γ. Κατάληψη ενός εργοστασίου ή ενός κτιρίου

	N.	% του δείγματος
Εγκρίνετε απόλυτα	296	14,8
Μάλλον εγκρίνετε	329	16,5
Μάλλον δεν εγκρίνετε	191	9,6
Δεν εγκρίνετε καθόλου	1.026	51,3
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	156	7,8

δ. Σκόπιμη παρεμπόδιση της κυκλοφορίας

	N.	% του δείγματος
Εγκρίνετε απόλυτα	103	5,2
Μάλλον εγκρίνετε	122	6,1
Μάλλον δεν εγκρίνετε	126	6,3
Δεν εγκρίνετε καθόλου	1.557	77,9
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	90	4,5

ε. Καταστροφή πραγμάτων (βιτρίνες, αυτοκίνητα κτλ.)

	N.	% του δείγματος
Εγκρίνετε απόλυτα	7	0,4
Μάλλον εγκρίνετε	10	0,5
Μάλλον δεν εγκρίνετε	18	0,9
Δεν εγκρίνετε καθόλου	1.915	95,8
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	48	2,4

στ. Γράψιμο στους τοίχους

	N	% του δείγματος
Εγκρίνετε απόλυτα	44	2,2
Μάλλον εγκρίνετε	82	4,1
Μάλλον δεν εγκρίνετε	92	4,6
Δεν εγκρίνετε καθόλου	1.733	86,7
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	47	2,4

ζ. Αποχή από τις εκλογές

	N.	% του δείγματος
Εγκρίνετε απόλυτα	61	3,1
Μάλλον εγκρίνετε	61	3,1
Μάλλον δεν εγκρίνετε	124	6,2
Δεν εγκρίνετε καθόλου	1.683	84,2
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	69	3,4

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
ΓΝΩΜΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ

«Μπορείτε να μου πείτε πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις παρακάτω απόψεις;»

α. «Τους πολιτικούς δεν τους πολυενδιαφέρει τι σκέφτονται άνθρωποι σαν κι εμάς»

	N	% του δείγματος
Συμφωνείτε απόλυτα	615	30,8
Μάλλον συμφωνείτε	373	18,7
Μάλλον διαφωνείτε	345	17,3
Διαφωνείτε απόλυτα	574	28,7
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	91	4,5
Σύνολο	1.998	100,0

β. «Όποιος αποκτήσει την εξουσία, κοιτάζει πάντα τα προσωπικά του συμφέροντα»

	N.	% του δείγματος
Συμφωνείτε απόλυτα	942	47,1
Μάλλον συμφωνείτε	337	16,9
Μάλλον διαφωνείτε	346	17,3
Διαφωνείτε απόλυτα	315	15,8
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	58	2,9
Σύνολο	1.998	100,0

γ. «Η πολιτική είναι τόσο μπερδεμένη που άνθρωποι σαν κι εμάς συνήθως δεν μπορούν να την καταλάβουν»

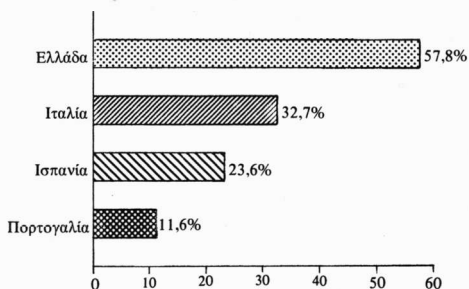
	N.	% του δείγματος
Συμφωνείτε απόλυτα	897	44,9
Μάλλον συμφωνείτε	348	17,4
Μάλλον διαφωνείτε	249	12,5
Διαφωνείτε απόλυτα	469	23,5
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	35	1,7
Σύνολο	1.998	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

«Γενικά, θα λέγατε ότι η πολιτική σας ενδιαφέρει πολύ, αρκετά, λίγο ή καθόλου;»

	<i>N.</i>	<i>% του δείγματος</i>
Πολύ	461	23,1
Αρκετά	693	34,7
Λίγο	539	27,0
Καθόλου	298	14,9
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	7	0,3
Σύνολο	1.998	100,0

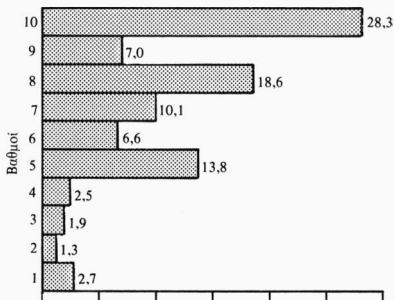
*Ενδιαφέρονται (πολύ ή αρκετά) για την πολιτική
(συγκριτικά για τις τέσσερις χώρες)*

ΠΙΝΑΚΑΣ 11
ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ ΓΙΑ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ, ΟΜΑΔΕΣ Ή ΧΩΡΕΣ

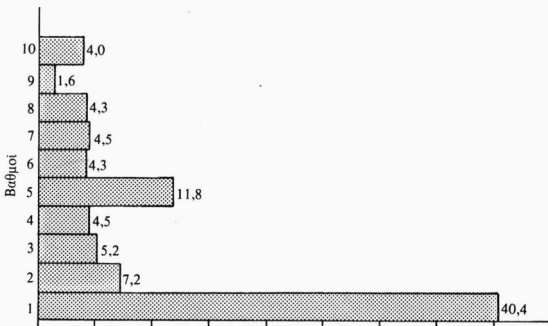
«Θα σας διαβάσω έναν κατάλογο με ορισμένους θεσμούς, ομάδες ή χώρες. Θέλω να μου πείτε για καθεμία από αυτές πόση συμπάθεια αισθάνεστε, ξεκινώντας από το 1, που σημαίνει ότι δεν αισθάνεστε “καμία συμπάθεια”, και φτάνοντας στο 10, που σημαίνει ότι αισθάνεστε “μεγάλη συμπάθεια”».

α. Μικροεπιχειρηματίες

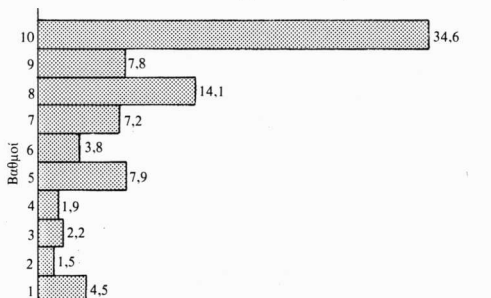
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 7,4% Μέσος όρος 7,5

β. ΣΕΒ (Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών)

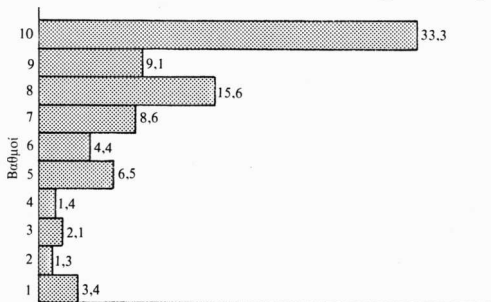
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 12,7% Μέσος όρος 3,3

γ) ΓΣΕΕ (Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας)

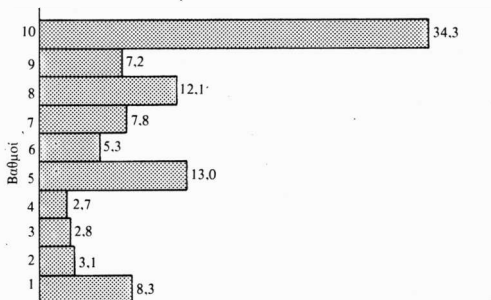
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 14,6% Μέσος όρος 7,8

δ. ΠΑΣΕΓΕΣ (Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών)

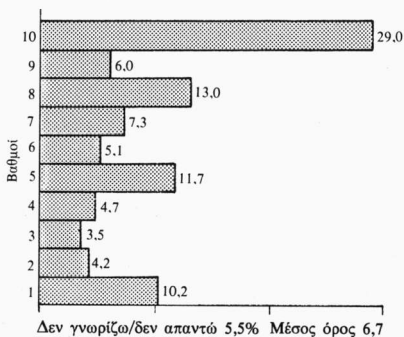
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 14,5% Μέσος όρος 7,9

ε. Αστυνομία και Χωροφυλακή

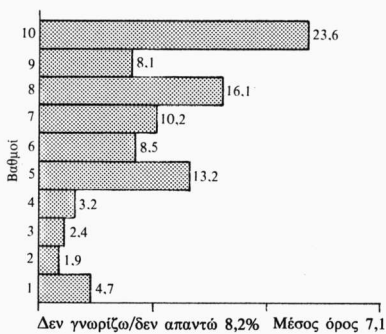

Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 3,8% Μέσος όρος 7,2

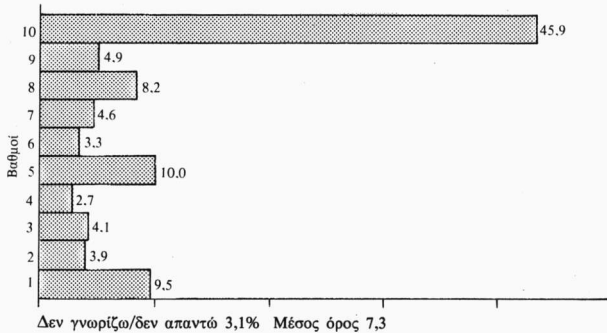
στ. Στρατιωτικοί

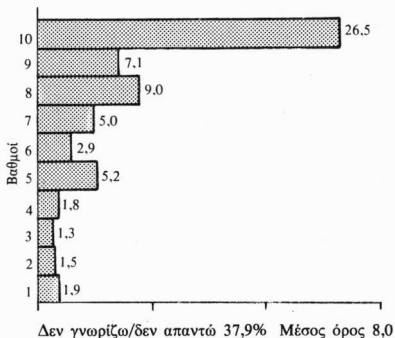
ζ. Δικαστικό Σώμα

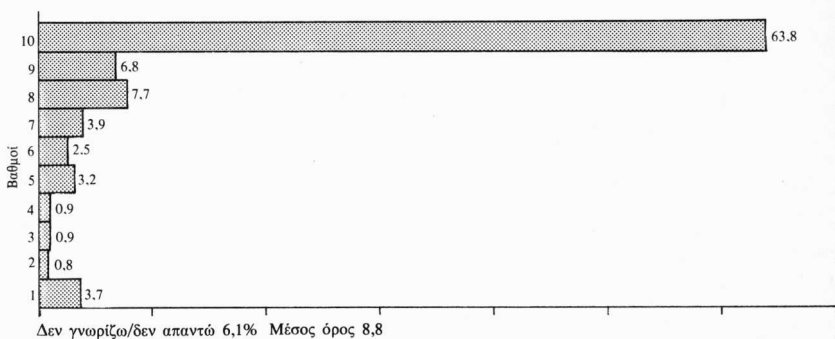
η. Εκκλησία

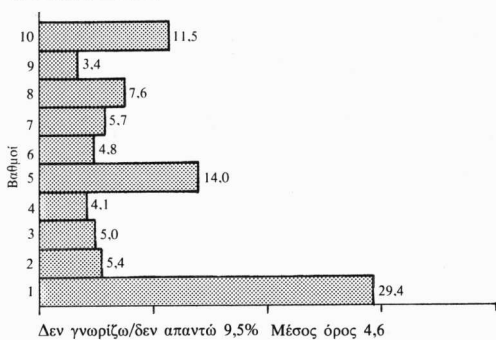
θ. Οικολογικές κινήσεις

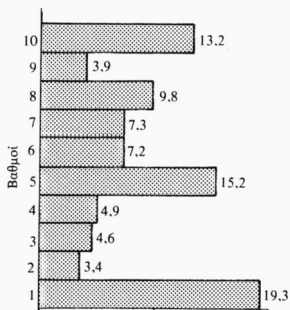
ι. Κινήματα ειρήνης

ια. Ηνωμένες Πολιτείες

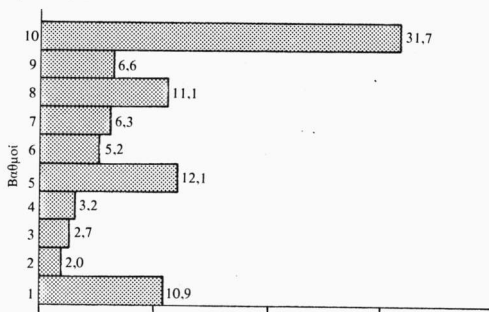

ιβ. Σοβιετική Ένωση

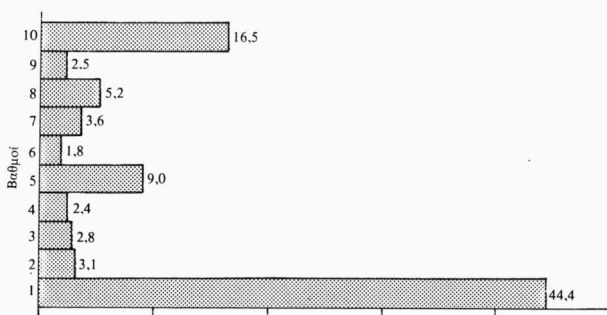
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 13,4% Μέσος όρος 5,4

ιγ. ΠΑΣΟΚ

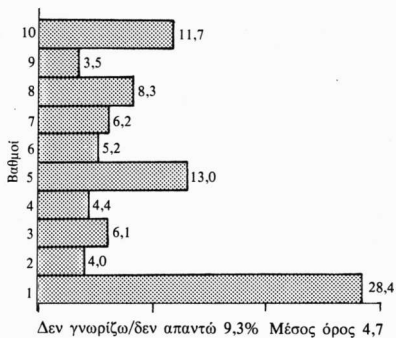
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 8,2% Μέσος όρος 6,9

ιδ. Ν.Δ.

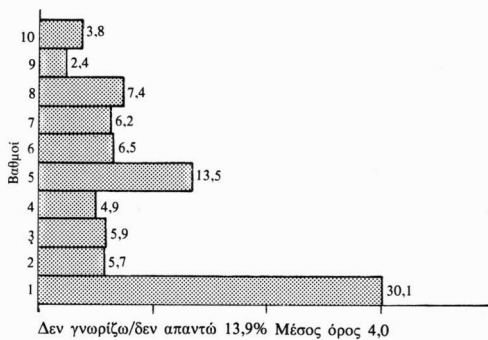

Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 9,0% Μέσος όρος 4,1

ιε. ΚΚΕ

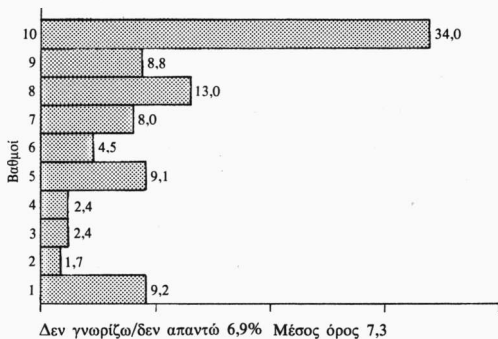
ιστ. ΚΚΕ εσ.

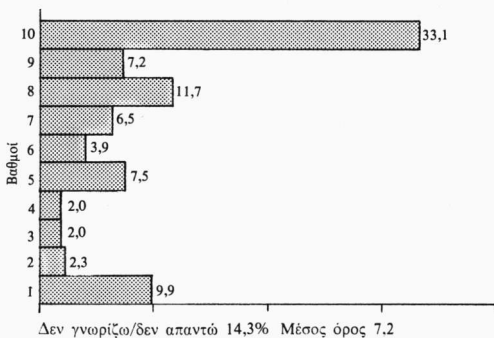
ΠΙΝΑΚΑΣ 12
ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ ΓΙΑ ΟΡΙΣΜΕΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΗΓΕΤΕΣ

«Το ίδιο θέλω να κάνετε και για τα παρακάτω πολιτικά πρόσωπα»

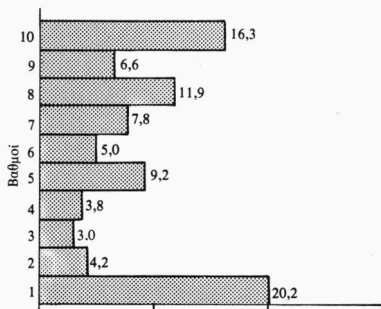
α. Α. Παπανδρέου

β. Χ. Σαρτζετάκης

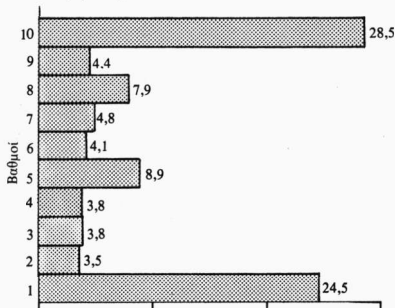

γ. Α. Κουτσόγιωργας

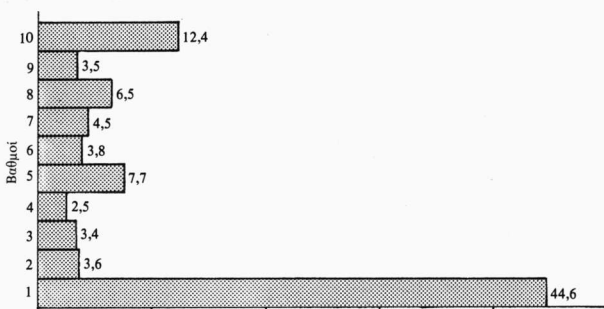
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 12,1% Μέσος όρος 5.7

δ. Κ. Καραμανλής

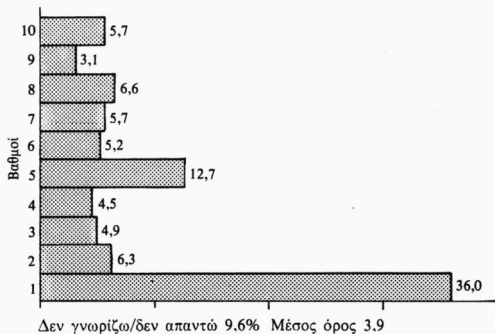
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 6,2% Μέσος όρος 5.8

ε. Κ. Μητσοτάκης

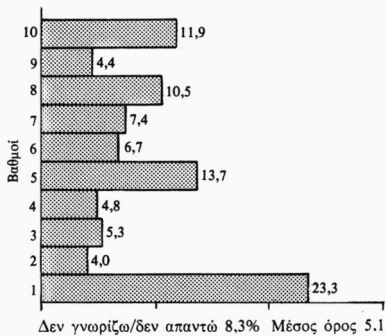

Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 7,9% Μέσος όρος 4.0

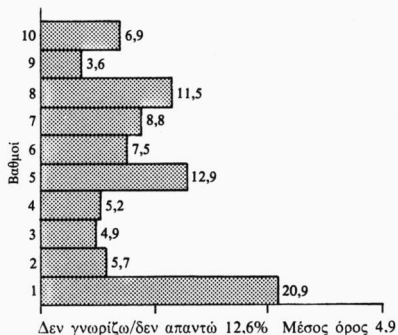
στ. Γ. Ράλλης

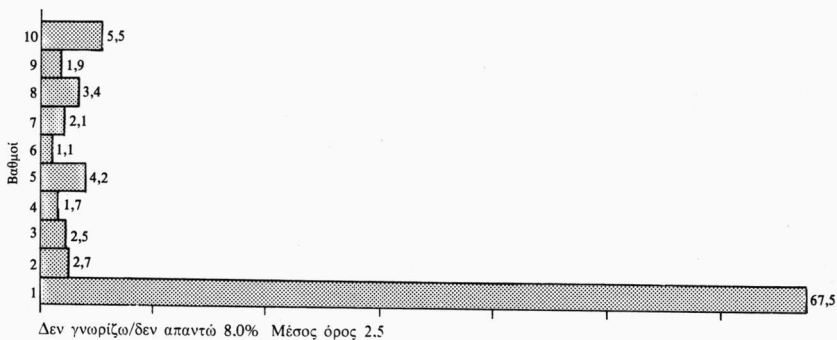
ζ. Χ. Φλωράκης

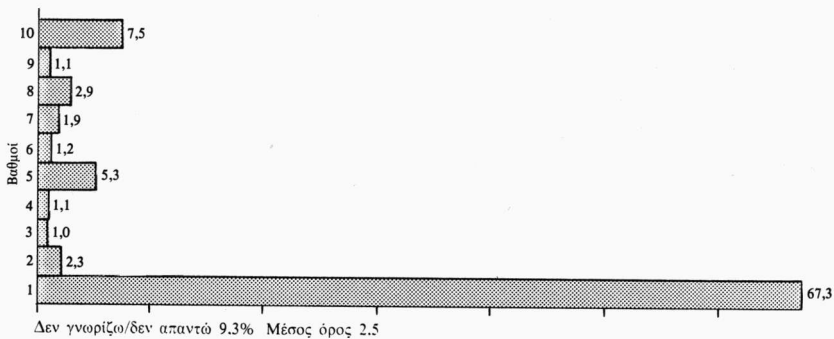
η. Α. Κύρκος

θ. Γ. Παπαδόπουλος

ι. τέως βασιλιάς Κωνσταντίνος

ΠΙΝΑΚΑΣ 13
ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΔΥΝΑΜΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΡΡΟΗΣ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

«Στην κάρτα που θα σας δείξω τώρα υπάρχουν ομάδες και θεσμοί που λέγεται πως έχουν μεγάλη δύναμη στην Ελλάδα. Κατά τη γνώμη σας, ποιοι είναι οι τρεις που έχουν τη μεγαλύτερη δύναμη στην κοινωνία μας;» (μέχρι τρεις απαντήσεις)

	N.	% του δείγματος*
Η κυβέρνηση	1.151	57,6
Η Εκκλησία	656	32,8
Οι ξένες δυνάμεις	546	27,3
Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας	508	25,4
Οι μεγάλοι επιχειρηματίες	456	22,8
Οι πολυεθνικές εταιρείες	410	20,5
Η Βουλή	336	16,8
Ο Τύπος	325	16,3
Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις	323	16,2
Οι στρατιωτικοί	318	15,9
Τα κόμματα	203	10,2
Οι Τράπεζες	180	9,0
Το οργανωμένο έγκλημα	82	4,1
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	58	3,0

* Το άθροισμα των ποσοστών υπερβαίνει το 100,0% επειδή υπάρχει η δυνατότητα για πολλαπλές απαντήσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14
ΓΝΩΜΗ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

«Με ποια από τις παρακάτω γνώμες συμφωνείτε περισσότερο;»

	N.	% του δείγματος
Η δημοκρατία είναι προτιμότερη από οποιαδήποτε άλλη μορφή διακυβέρνησης	1.747	87,4
Σε ορισμένες περιστάσεις μια δικτατορία μπορεί να είναι προτιμότερη από τη δημοκρατία	101	5,1
Για ανθρώπους σαν κι εμάς δεν έχει καμιά σημασία αν έχουμε δημοκρατία ή δικτατορία	119	6,0
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	31	1,6
Σύνολο	1.998	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 15
ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

«Με ποια από τις παρακάτω γνώμες συμφωνείτε περισσότερο;»

	<i>N.</i>	<i>% του δείγματος</i>
Το δημοκρατικό μας πολίτευμα λειτουργεί καλά	708	35,4
Το δημοκρατικό μας πολίτευμα είναι γεμάτο ελαττώματα, αλλά στο σύνολό του λειτουργεί	927	46,4
Το δημοκρατικό μας πολίτευμα λειτουργεί ολοένα και χειρότερα, και σε λίγο δεν θα λειτουργεί καθόλου	279	14,0
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	84	4,2
Σύνολο	1.998	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 16
ΓΝΩΜΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ

«Απ' όσο ξέρετε ή θυμόσαστε από τη δικτατορία, νομίζετε ότι:»

	<i>N.</i>	<i>% του δείγματος</i>
Έκανε και καλό και κακό στην Ελλάδα	620	31,0
Έκανε μόνο κακό στην Ελλάδα	1.187	59,4
Έκανε, βασικά, καλό στην Ελλάδα	113	5,7
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	78	3,9
Σύνολο	1.998	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 17
ΗΘΙΚΗ – ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ – ΚΥΝΙΣΜΟΣ

«Θα σας διαβάσω τρεις γνώμες για το πώς θα έπρεπε να ενεργούμε στην πολιτική. Μπορείτε να μου πείτε με ποια συμφωνείτε περισσότερο;»

	N.	% του δείγματος
Στην πολιτική πρέπει πάντα να μένει κανείς πιστός στις αρχές του	1.002	50,2
Στην πολιτική πρέπει καμιά φορά να θυσιάζει κανείς μερικές αρχές για να πετυχαίνει τους στόχους του	577	28,9
Στην πολιτική πρέπει πάντα να προσαρμόζεται κανείς στις συνθήκες, ακόμη και αν αυτό γίνεται εις βάρος των αρχών του	284	14,2
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	135	6,8
Σύνολο	1.998	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 18
ΕΠΙΛΥΣΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ

«Κατά τη γνώμη σας, όταν οι αρμόδιοι χρειάζεται να λύσουν ένα πρόβλημα:»

	N.	% του δείγματος
Είναι προτιμότερο να παίρνουν γρήγορες αποφάσεις, έστω χωρίς να συμβουλευονται τους πολίτες ή τις οργανώσεις που τους εκπροσωπούν	187	9,4
Πρέπει πάντα να συμβουλευονται τους πολίτες ή τις οργανώσεις που τους εκπροσωπούν, ακόμη κι αν αυτό θα καθυστερούσε τις ενέργειές τους	1.773	88,7
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	38	2,0
Σύνολο	1.998	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ

«Με ποια από τις τέσσερις γνώμες που θα σας διαβάσω, σχετικά με την κοινωνία όπου ζούμε, συμφωνείτε περισσότερο;»

	N.	% του δείγματος
Η κοινωνία μας είναι εντάξει έτσι όπως είναι	140	7,0
Η κοινωνία μας μπορεί να γίνει καλύτερη με μικρές αλλαγές	808	40,4
Η κοινωνία μας χρειάζεται βαθιές αλλαγές	894	44,7
Η κοινωνία μας πρέπει να αλλάξει ριζικά με επαναστατική δράση	126	6,3
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	30	1,6
Σύνολο	1.998	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

«Κατά τη γνώμη σας, πόσα κόμματα θα έπρεπε να υπάρχουν στη χώρα μας;»

	N.	% του δείγματος
Κανένα κόμμα	26	1,3
Ένα και μοναδικό κόμμα	170	8,5
Μόνο δύο μεγάλα κόμματα	478	23,9
Τρία ή τέσσερα κόμματα	867	43,4
Πολλά κόμματα	401	20,1
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	56	2,8
Σύνολο	1.998	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

ΓΝΩΜΕΣ ΓΙΑ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

«Για τα πολιτικά κόμματα ο κόσμος έχει πολύ διαφορετικές απόψεις. Μπορείτε να μας πείτε πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε μ' αυτές που θα σας διαβάσω;»

α. «Το μόνο που κάνουν τα πολιτικά κόμματα είναι να χωρίζουν τους ανθρώπους»

	N.	% του δείγματος
Συμφωνείτε απόλυτα	998	49,9
Μάλλον συμφωνείτε	283	14,2
Μάλλον διαφωνείτε	227	11,4
Διαφωνείτε απόλυτα	453	22,7
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	37	1,9

β. «Τα πολιτικά κόμματα χρειάζονται για να υπερασπίζονται τα συμφέροντα των διαφόρων ομάδων και κοινωνικών τάξεων»

	N.	% του δείγματος
Συμφωνείτε απόλυτα	1.247	62,4
Μάλλον συμφωνείτε	334	16,7
Μάλλον διαφωνείτε	132	6,6
Διαφωνείτε απόλυτα	145	7,3
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	140	7,0

γ. «Τα πολιτικά κόμματα κατηγορούνται συνεχώς μεταξύ τους, αλλά στην πραγματικότητα είναι όλα τα ίδια»

	N.	% του δείγματος
Συμφωνείτε απόλυτα	693	34,7
Μάλλον συμφωνείτε	206	10,3
Μάλλον διαφωνείτε	234	11,7
Διαφωνείτε απόλυτα	808	40,4
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	57	2,9

δ. «Χάρη στα πολιτικά κόμματα ο κόσμος μπορεί να συμμετέχει στην πολιτική ζωή του τόπου»

	N.	% του δείγματος
Συμφωνείτε απόλυτα	1.187	59,4
Μάλλον συμφωνείτε	371	18,6
Μάλλον διαφωνείτε	106	5,3
Διαφωνείτε απόλυτα	126	6,3
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	208	10,4

ε. «Χωρίς πολιτικά κόμματα δεν μπορεί να υπάρξει δημοκρατία»

	N.	% του δείγματος
Συμφωνείτε απόλυτα	1.581	79,1
Μάλλον συμφωνείτε	131	6,6
Μάλλον διαφωνείτε	72	3,6
Διαφωνείτε απόλυτα	133	6,7
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	81	4,1

στ. «Τα πολιτικά κόμματα δεν χρησιμεύουν πια σε τίποτε»

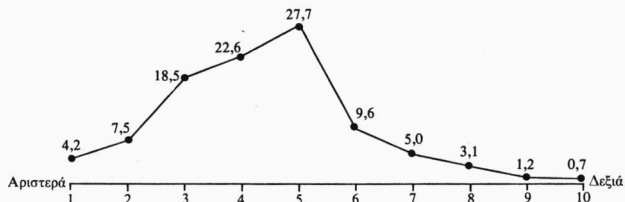
	N.	% του δείγματος
Συμφωνείτε απόλυτα	104	5,2
Μάλλον συμφωνείτε	70	3,5
Μάλλον διαφωνείτε	159	8,0
Διαφωνείτε απόλυτα	1.549	77,5
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	116	5,9

ΠΙΝΑΚΑΣ 22
ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΚΛΙΜΑΚΑ «ΔΕΞΙΑ» – «ΑΡΙΣΤΕΡΑ»

«Στην πολιτική συνήθως μιλάμε για “Δεξιά” και “Αριστερά”. Σ’ αυτήν την κάρτα υπάρχει μια κλίμακα που πάει από την “Αριστερά” έως τη “Δεξιά”. Στην κλίμακα αυτή, εσείς πού τοποθετείτε καθένα από τα κόμματα που θα σας διαβάσω;»

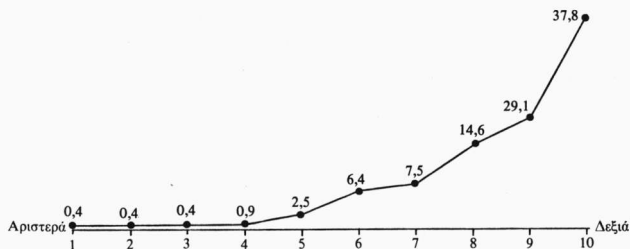
α. ΠΑΣΟΚ

Ποσοστά επί του συνόλου των ατόμων που απάντησαν στην ερώτηση (1.899 άτομα). Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 5,0%.

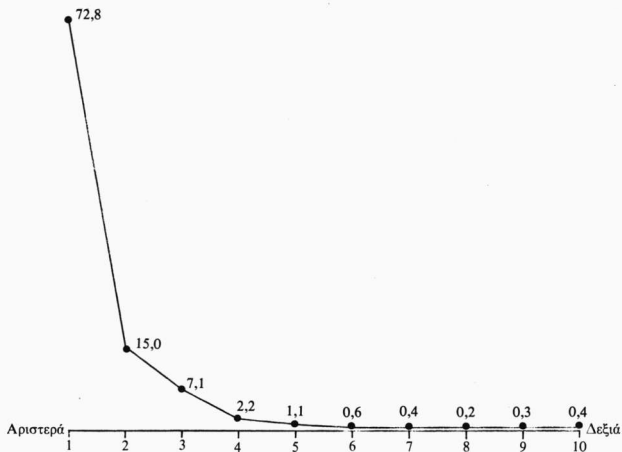
β. Νέα Δημοκρατία

Ποσοστά επί του συνόλου των ατόμων που απάντησαν στην ερώτηση (1.903 άτομα). Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 4,8%.

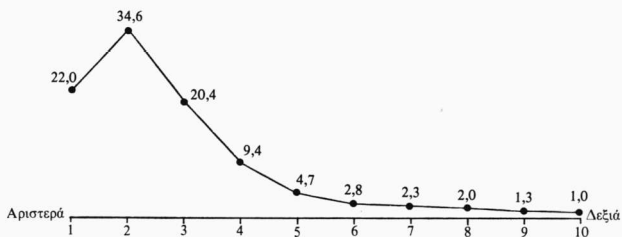
γ. ΚΚΕ

Ποσοστά επί του συνόλου των ατόμων που απάντησαν στην ερώτηση (1.895 άτομα).
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 5,2%.

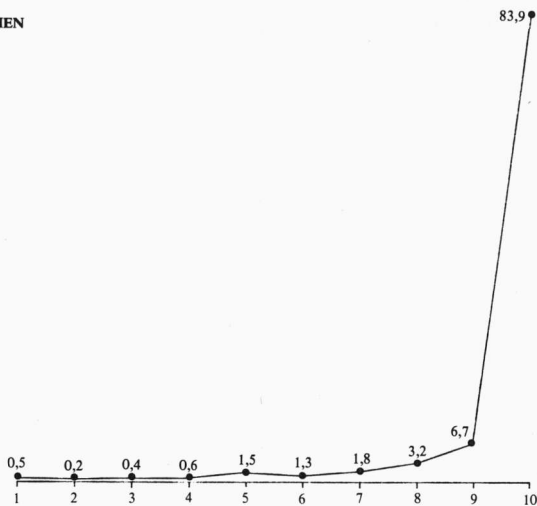

δ. ΚΚΕ εσωτερικού

Ποσοστά επί του συνόλου των ατόμων που απάντησαν στην ερώτηση (1.802 άτομα).
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 9,8%.

ε. ΕΠΕΝ

Ποσοστά επί του συνόλου των ατόμων που απάντησαν στην ερώτηση (1.783 άτομα).
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 10,8%.

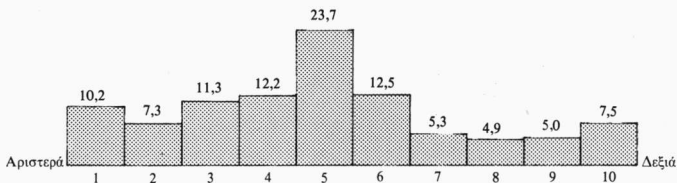
ΠΙΝΑΚΑΣ 23

ΑΥΤΟΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΛΙΜΑΚΑ «ΔΕΞΙΑ» - «ΑΡΙΣΤΕΡΑ»

«Όπως ήδη είπαμε, στην πολιτική μιλάμε συνήθως για “Δεξιά” και “Αριστερά”. Σ’ αυτήν την κάρτα υπάρχει μια κλίμακα που πάει από την “Αριστερά” έως τη “Δεξιά”.

Στην κλίμακα αυτή, εσείς πού τοποθετείτε τον εαυτό σας;»

Ποσοστά επί του συνόλου των ατόμων που απάντησαν στην ερώτηση (1.828 άτομα).
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ 8,6%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 24
ΤΑΥΤΙΣΗ ΜΕ ΤΟ ΚΟΜΜΑ ΠΟΥ ΨΗΦΙΖΟΥΝ

«Όταν κατηγορούν το κόμμα που ψηφίσατε στις τελευταίες εκλογές, εσείς τι κάνετε συνήθως, δηλαδή πώς αντιδράτε;»

	<i>N.</i>	<i>% του δείγματος</i>
Συνήθως αντιδράτε σαν να κατηγορούν εσάς τον ίδιο	720	36,0
Συνήθως δεν αντιδράτε, αλλά στενοχωριέστε	519	26,0
Συνήθως μένετε αδιάφορος και δεν αντιδράτε	643	32,2
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	116	5,9

ΠΙΝΑΚΑΣ 25
ΓΝΩΜΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΧΗ

«Υπάρχουν μερικοί που αποφασίζουν να μην πάνε να ψηφίσουν. Με ποια από τις παρακάτω γνώμες για την αποχή συμφωνείτε περισσότερο;»

	<i>N.</i>	<i>% του δείγματος</i>
Η αποχή είναι και αυτή ένας τρόπος για να εκφράσει κανείς αυτά που σκέπτεται	224	11,2
Μερικές φορές, η αποχή είναι το καλύτερο που μπορεί να κάνει κανείς	137	6,9
Η αποχή είναι πάντα λάθος	1.583	79,2
Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ	54	2,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 26
ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

«Μπορείτε να μου πείτε, για καθένα από τα παρακάτω κόμματα, αν αισθάνεστε πολύ κοντά του, κοντά του, ούτε κοντά του ούτε μακριά του, μακριά του ή πολύ μακριά του;»

(% του δείγματος)

Κόμματα	Πολύ κοντά του	Κοντά του	Ούτε κοντά του ούτε μακριά του		Πολύ μακριά του	Δεν γνωρί- ζω/δεν απαντώ	Σύνολο
			μακριά του	Μακριά του			
ΠΑΣΟΚ	24,0	28,7	21,6	11,0	8,3	6,5	100,0
Ν.Δ.	12,9	12,7	11,9	17,6	38,5	6,4	100,0
ΚΚΕ	9,1	13,2	17,8	20,8	32,3	6,9	100,0
ΚΚΕ εσωτ.	2,1	10,9	20,1	25,3	32,0	9,5	100,0
ΕΠΕΝ	1,3	4,3	6,1	13,2	65,9	9,3	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 27
ΠΡΟΘΕΣΗ ΨΗΦΟΥ

«Ποιο κόμμα θα ψηφίζατε αν οι εκλογές γίνονταν αύριο;»

	N.	% του δείγματος
ΠΑΣΟΚ	922	46,1
Ν.Δ.	414	20,7
ΚΚΕ	221	11,1
ΚΚΕ εσωτερικού	34	1,7
ΕΠΕΝ	10	0,5
Άλλο	12	0,6
Αποχή ή λευκό	35	1,8
Δεν γνωρίζω	116	5,8
Δεν απαντώ	234	11,7